

TC

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANABİLİM DALI

MANAS DESTANI'NDA GEÇEN BİTKİ ADLARI

Ainura KEMEL KYZY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

2017

ARDAHAN

TC

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANABİLİM DALI

MANAS DESTANI'NDA GEÇEN BİTKİ ADLARI

Ainura KEMEL KYZY

Yrd. Doç. Dr. Abdullah ELCAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

2017

ARDAHAN

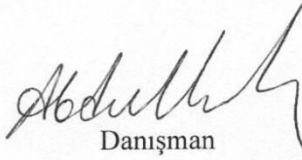
KABUL VE ONAY

Ainura KEMEL KYZY, tarafından hazırlanan “**Manas Destanı’nda Geçen Bitki Adları**” başlıklı bu çalışma, 21.07.2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

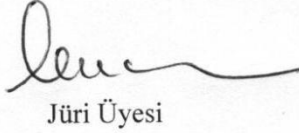
Jüri Başkanı

Prof. Dr. Güner GÜLSEVİN

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Abdullah ELCAN

Jüri Üyesi

Prof. Dr. Ceval KAYA

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım. 27/07/2017

Enstitü Müdürü

Yrd. Doç. Dr. Zafer AYKANAT

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Ardahan Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin .../... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

25. 07. 2017

Ainura KEMEL KYZY

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
KISALTMALAR ve SEMBOLLER LİSTESİ.....	iv
GİRİŞ.....	1
Çalışmanın Konusu.....	1
Çalışmanın Amacı.....	2
Çalışmanın Kapsamı.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRGIZ TÜRKLERİ ve KIRGIZ TÜRKÇESİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	3
1.1.Kırgız Türkleri.....	3
1.2.Kırgız Türkçesi ve Kırgız Türkçesinin Türk Dili İçerisindeki Yeri.....	4
1.3. Kırgız Edebiyatı ve “Manas” Destanı.....	6

İKİNCİ BÖLÜM

MANAS DESTANI'NDA GEÇEN BİTKİ ADLARI ve BİTKİYLE İLGİLİ KELİMELER.....	8
2.1. Bitki Adları.....	8
2.2. Bitkiyle İlgili Kelimeler.....	45
SONUÇ.....	54
KAYNAKÇA.....	56
DİZİN.....	60
ÖZGEÇMİŞ.....	65

ÖN SÖZ

Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Türk Dili ve Edebiyat Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanan bu çalışmada Kırgız Türklerinin Manas Destanı'nda yer alan bitki adlarını ve bitkiyle ilgili kelime varlığını tespit etmek, tespit edilen kelimeleri köken bilgisi açısından incelemek ele alınmıştır.

“Manas” destanı, Kırgız Türklerinin kültürü, örf-adeti, gelenek-göreneği, hayat tarzı, tarihi, dili ve edebiyatını barındıran bir ansiklopedi niteliğindedir. Asırlardır sözlü olarak gelişen ve kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılan destanda, Kırgız Türkçesinin her alandaki bütün kelime varlığı korunmaktadır.

Tezimiz; çalışmanın amacının, kapsamının ve yönteminin ifade edildiği “Giriş” bölümünden, Kırgız Türkleri, Kırgız Türkçesi ve “Manas” destanı hakkında kısaca bilgiden oluşan birinci bölümden, “Manas” destanında tespit edilen kelimelerin örnekleri ve Türkiye Türkçesine aktarımından oluşan ikinci bölümden, tespit edilen kelimelerin köken bilgisi incelenmesinden oluşan “İnceleme” başlıklı üçüncü bölümden, incelediğimiz kelimelerin listesinin yer aldığı “Dizin” bölümünden ve genel değerlendirmenin yer aldığı “Sonuç” bölümlerinden oluşmaktadır.

Bu çalışmanın konusunun tercihinde isteklerimi göz önünde bulundurup, desteğini esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Abdullah ELCAN'a, Yüksek lisans eğitimim boyunca her zaman destek olan değerli hocalarım Yrd. Doç. Dr. Mayrambek Orozobayev'e teşekkürlerimi sunarım.

Ainura KEMEL KYZY

ARDAHAN 2017

ÖZET

MANAS DESTANI'NDA GEÇEN BİTKİ ADLARI

Bu çalışmada “Manas” destanında geçen bitki isimleri S. Karalayev’in varyantına dayalı olarak 2010 yılında neşredilen “Manas” kitabı esas alınarak tespit edilmiştir. Çalışmada yalnız bitki isimleri değil bitkilerle ilgili bütün sözcükler incelenmiştir. Tespit edilen bitki isimleri ve bitkiyle ilgili sözcükler alfabetik sıraya göre sıralanmıştır.

Çalışmanın inceleme bölümünde, tespit ettiğimiz kelimeler köken bilgisi açısından incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde destandan tespit ettiğimiz bitki isimleri Eski Türkçe ve Orta Türkçedeki şekilleriyle karşılaştırılmış, Türkiye Türkçesindeki karşılığı bulunmuş, farklılıklar ve benzerlikler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bazı kelimeler yeri gelince diğer Çağdaş Türk Lehçeleriyle de karşılaştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda incelediğimiz bitki isimlerinin Latince karşılığının da yer aldığı kelime listesi verilmiştir.

Kelimelerin köken bilgisi incelemesinde kaynaklara dayalı tutarlı ve kabul edilebilir açıklamalar yapılmaya çalışılmıştır. Bazı kelimelerin kökeniyle ilgili şahsi görüşlerimiz de yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Manas Destanı, Bitki İsimleri, Köken Bilgisi*

ABSTRACT

PLANT NAMES OF THE MANAS EPIC

In this study, the plant names in the "Manas" epigraph have been determined based on the variant of S. Karalayev, based on the "Manas" book published in 2010. In the study not only plant names but also all words related to plants were examined. The plant names and plant-related words are listed in alphabetical order.

In the study section of the study, the words we have identified were examined in terms of their origin information. In addition, the plant names that we detected in this chapter were compared with the forms of Old Turkish and Middle Turkish, the Turkey Turkish counterpart was found, and differences and similarities were tried revealed. Some words are also compared with other Contemporary Turkish Dialects when needed. The list of words that we have examined is also included in the Latin name of the plant names we have studied.

In the study of the origins of the words, consistent and acceptable explanations based on resources were tried to be made. We also have personal opinions about the origins of some words.

Key words: Manas Epic, Plant Names, Origin Information.

KISALTMALAR ve SEMBOLLER LİSTESİ

Alt.T.	Altay Türkçesi
Ar.	Arapça
Az.T	Azeri Türkçesi
Çağ.	Çağatay Türkçesi
DLT	Dîvân-ü Lugati't-Türk
DTS	Drevnetyurkskiy Slovar
Far.	Farsça
Hak.T.	Hakas Türkçesi
Kaz.T.	Kazak Türkçesi
Kırg.T.	Kırgız Türkçesi
Moğ.	Moğolca
TS	Türkçe Sözlük
TT.	Türkiye Türkçesi
Tuv.T	Tuva Türkçesi
Yak.T	Yakut Türkçesi
<	Daha Eski Bir Şekilden Gelir
>	Daha Eski Bir Şekle Gider
*	Şüphe belirten işaret

GİRİŞ

İnsanın kuşaktan kuşağa aktardığı gelenekleri, inançları, dili, toplumsal yaşamı, bu unsurları kapsayan kültürü, sözlü ve yazılı eserlerde yer almaktadır. Çeşitli zamanlarda, çeşitli coğrafyada yaşayan Türk boylarının kültürleri edebi hazineleri olan *Enisey*, *Orkun Yazıtları*'nda, *Divanu Lugati't-Türk* ve *Kutadgı Bilig* adlı eserlerde, *Dede Korkut* Hikayeleri ve *Alpamış* gibi destanlarda yer almaktadır. Kırgız Türklerinin dünya görüşünü, inançlarını kapsayan Manas Destanı, Kırgız kültürünün temel kaynağı olarak dünyada en uzun destan olarak tanınmaktadır.

Göçebe toplumun kültürü ve hayatında hayvanlar ve bitkiler en önemli yeri tutmaktadır. Destanlarda ise toplumun yaşam tarzı geniş bir şekilde açıklanmaktadır. Manas Destanında da Kırgızların yaşam tarzı anlatılmaktadır. Destanda Kırgızların konar-göçer hayatında bitki hayvanlardan sonraki en önemli unsurların biridir. Manas destanında bitkiler, besin olarak ve hekimlik amacıyla kullanılmıştır. Destanda anlatılan Kırgızların Talas'tan sürgün edilip Altay'a yerleştiklerinde ekin ekmesi, çiftçilik işiyle uğraşması Kırgızlar'ın geçinme kaynağı olmuştur.

Bitki adları Kırgızların kültüründe ve destanda sadece besin ve hekimlik malzemesi adları olarak değil insanların olrganlarını da bitkilere benzetilmiştir. Yuvarlak ve gözbebeği koyu renkli olan gözlere *karagattay göz*, küçük ve yuvarlak kafaya *almaday baş*, göz yaşlarına *buurçaktay caş*, şekilsiz bıyıklara *kıl murutu señirdey*, kırmızı ve dolgun yanaklara *maylagan buuday cüzdönüp* v.b. örnekler Manas Destanı'nda bulunmaktadır. Bitki adları, Manas Destanı'nda besin, benzetme ve zamanı belirtme amacıyla kullanılmaktadır.

Çalışmanın Konusu

Çalışmanın konusu Kırgız Türklerine ait “Manas Destanı”nda geçen bitki adları ve bitkiyle alakalı söz varlığıdır. Çalışmada Manas Destanındaki bitki adları Sayakbay Karalayev'in varyantı esas alınarak tespit edilmiştir.

Çalışmanın Amacı

Manas Destanında geçen bitki adlarıyla ilgili Kırgız Türkçesi ve günümüz Türk lehçelerinde dil açısından henüz bir çalışma yapılmamıştır. “Manas Destanında Bitki Adları” başlıklı bu çalışma ile Manas Destanının söz varlığı açısından incelenmesine katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Çalışmanın Kapsamı ve İnceleme Yolu

Çalışmada Manas Destanında adı geçen bitki adları, köken bilgisi açısından incelenecektir. Tespit ettiğimiz bitki adlarının köken bilgisi verilerek, Eski Türkçe, Orta Türkçedeki şekli ve Çağdaş Türk Lehçeleri, ayrıca Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılarak, anlam ve fonetik açısından benzerlikler ve farklılıklar gösterilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRGIZ TÜRKLERİ VE KIRGIZ TÜRKÇESİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1.Kırgız Türkleri

Günümüzde Isık-Köl havalisinde, Talas ve Çu ırmakları, Altay, Pamir ve Tanrı (Tıyaşan) dağlarında yaşayan Kırgızlar, M. Ö. II. asırda Çin kaynaklarında zikredilen eski Türk boylarından biridir. O zamanki boy adını bugüne kadar muhafaza edebilen tek Türk boyu da Kırgızlardır (İnan, 1998: 39).

Çin kaynaklarında Gen-gün olarak adlandırılan Kırgızlar, o devirlerde bugünkü Tangnu-Ula (Kögmen) dağlarında, Altay dağlarında ve Yenisey ırmağının kıyılarında bulunuyorlardı.

Kırgızların eski vatanı Yenisey kıyıları ve Altay dağları olmakla beraber çok zamanlarda Aral gölü ve Hazar denizinin kuzeyindeki bozkırlara ve Orta Asya'da Tanrı dağlarına kadar yayılmışlardır (İnan, 1998:39).

Kaynaklardaki bilgilere göre M. Ö. II.yüzyılda Kırgızlar, Büyük Türk Hun İmparatorluğuna katılmış; M. S. 560 yılında Kök-Türklere tâbi olmuşlar, 758 yılında Kök-Türklerin yerine geçen Uygurların hâkimiyetine girmişlerdir. 840 yılında Uygurları mağlup eden Kırgızlar, Ötüken'e yerleşerek bir devlet kurmuşlardır. Bu devleti tarihçi V. V. Bartold "Büyük Kırgız Devleti" olarak adlandırmıştır. Bu devlet X. yüzyılda Kara Hitaylar tarafından ortadan kaldırılmıştır (İnan 1998: 40).

Kırgızlar'ın bugünkü topraklarına ne zaman geldikleri tam olarak bilinmemektedir. İlk olarak XV. yüzyılda Kırgızlar, yaşadıkları bugünkü coğrafyada kaydedilmiştir. Kırgızların bugünkü coğrafyaya ne zaman ve nasıl geldikleri hakkında sağlam bir bilgi bulunmamaktadır (Bartold,1997:43).

Moğol İmparatorluğu döneminde Kırgızlar Çağatay ulusuna dahil olmuşlardır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kırgızlar, Kalmuk-Moğollarla mücadele

etmişlerdir. XVIII. yüzyılda Türkistan’da teşekkül eden hanlıklara tabi olan Kırgızlar, 1860-1881 yılları arasında Çarlık Rusya tarafından işgal edilmiştir.

Sovyetler Birliğinin kurulmasıyla bu birlik içinde yer alan bugünkü Kırgızistan coğrafyasında, 1926 yılında “Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti” adıyla bir eyalet oluşturulmuştur. Birliğin dağılmasıyla diğer Türk halkları gibi Kırgızlar da bağımsız devletini kurmuşlardır.

1.2.Kırgız Türkçesi ve Kırgız Türkçesinin Türk Dili İçerisindeki Yeri

Kırgız Türkçesi, Kırgızistan Cumhuriyeti’nin devlet dili, dünyada sayısı üç milyondan fazla olduğu tespit edilen Kırgız Türklerinin konuştuğu dildir.

Türk lehçelerinin yapılan bir çok tasnifine göre Kuzeybatı Türk dilleri grubuna dahil edilmekte olan Kırgız Türkçesi, tarihi açıdan yapılmış Türkoloji çalışmalarında ve Türkçenin bugüne kadar yapılmış sınıflandırmalarında uzun geçmişi ve Türkçenin en eski döneminden en yeni dönemine kadar uzanan bir çok çelişkili unsurları bünyesinde barındırmasından dolayı Türkolojinin kilit noktalarından biri olarak sayılagelmıştır (Cumakunova, 2002:946).

Türk Dili tasniflerinde Kırgız Türkçesinin bunun gibi çok yönlülüğü ve değişkenliği nedeniyle dilbilimciler tarafından değişik sınıflarda yer verilmektedir.

Kırgız Türkçesi, N.A. Baskakov’un tasnifinde Türk edebî dillerinin Doğu Hun Dalı içerisindeki Kırgız-Kıpçak grubu içerisinde Altay Türkçesiyle birlikte yer alırken (Baskakov,1952: 121-134), Talat Tekin’in sınıflandırmasında ayak/tölu grubunda yer almaktadır (Tekin-Ölmez, 1995: 66-68) R. R. Arat, “Türk şivelerinin Tasnifi” adlı makalesinde Kırgız Türkçesi’ni, “tav-Grubu” (ayak, tav, tavlı, kalgan) şive grubu içerisinde değerlendirmiş ve bu değerlendirmesini “tav(tō-tū)<tağ” şeklinde açıklamıştır (Arat, 1953: 59-139). A. Samoyloviç’in tasnifinde ise, Tav-Grubu (Kıpçak, Kuzeybatı)’nda yer almaktadır.

Türk lehçeleri tasnifinde Kırgız Türkçesi’nin çeşitli gruplar içinde değerlendirilmesi, Kırgız Türkçesi’nin kelime varlığı ve sesbilgisi açısından hem

Kuzey-Batı (Kıpçak), hem de Kuzey-Doğu (Sibirya) lehçelerine benzerlik taşımasından kaynaklanmaktadır. Kuzey-Doğu Türk lehçeleri içinden ayrıca Altay Türkçesi'nin, Kırgız Türkçesi'yle benzer yanları bulunmaktadır.

Biri Sibirya Türk Lehçeleri arasında, diğeri de Orta Asya'da Kıpçak grubu içinde değerlendirilen Altay ve Kırgız Türkçelerinin fonetik ve kelime varlığı açısından yakınlık gösterdikleri bütün araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu iki lehçenin yakınlığının sebebi olarak, Kırgızlar şimdiki buldukları bölgeye, yani Tanrı Dağları eteklerine intikâl etmeden önce (14-15.yy) Altay Dağları ve eteklerinde günümüzdeki Altaylıların ataları ile bir birlik içinde yaşamalarıdır. Bunun sonucunda Altay Türkçesiyle Kırgız Türkçesinin ortak yönleri daha da artmıştır. Bu görüş hem Altay Türkçesi'ni, hem de Kırgız Türkçesi'ni araştıran dilbilimciler tarafından desteklenmektedir.

N. A. Baskakov, Türk dillerinin Kırgız-Kıpçak grubunu değerlendirirken ünlü seslere, ayrıca ikinci uzun ünlülerin gelişmesine, ünlülerin yuvarlaklaşmasına ve kelime varlığına dikkat çekmiştir. Kelime varlığı açısından bu gruptaki lehçelerde Moğolca ile ortak kelimelerin daha çok bulunduğu, başka lehçelere nazaran Arap ve Fars dilinden ödünçlenen kelimelerin daha az olduğunu belirtmiştir (Baskakov, 1952: 121-134).

Kırgız dilbilimcisi B. M. Yunusaliyev, dilbilim çalışmalarında Kırgız Türkçesinin ve ağızlarının gelişmesini Altay, Hakas ve Tuva Türkçeleriyle bir bütünlük içinde değerlendirmektedir. Ona göre bugünkü Kırgız, Hakas, Tuva ve Altay Türkçeleri arasındaki benzerlikler bu dilli konuşan boyların bir birlik oluşturduğu dönemlere ait olan özellikleridir. Bu özelliklerin başında ikinci uzun ünlülerin gelişmesini ve diğer Türk lehçelerinde karşılaşılmayan Moğolca kökenli “belen” (hazır), “sonun”(mükemmel), “kālga” (kapı) v.b. kelimelerin bulunmasıdır (Yunusaliyev, 1971: 58).

B. Yunusaliyev, Kırgız Türkçesi'nin gelişimiyle ilgili yazısında Kırgız Türkçesi'nin Altay Dağları'nın güneyinde 14-15. yüzyıllarda biçimlendiğini, ancak, bu biçimlenme daha eski zamanlarda, Yenisey Kırgızları'nın ilk dönemlerinde, M. S. I-VIII. yüzyıllar arasında başladığını, bunun sonucunda Kırgız Türkçesiyle

Hakas, Tuva Türkçeleri arasındaki benzerliklerin ortaya çıktığını, Kırgız Türkçesi'nin son biçimlenmesi ise Kırgızların ikinci devresi olan VIII-XII. yüzyıllar arasında, Karakitay (Kidan) istilası döneminde gerçekleştiğini, sonuçta Kırgız Türkçesi ağızlarıyla güney Altay ağızları arasında yakınlıkların daha da arttığını ve iki lehçenin ortak noktası olan “Altay-Kırgız” özelliklerinin ortaya çıktığını belirtmiştir (Yunusaliyev, 1955: 41).

Bilindiği gibi Türk dünyasında XIII. yüzyıla kadar tek bir edebi dil kullanılmıştır. XIV. yüzyılda Harezm'de kullanılan Harezm-Kıpçak Türkçesini, Çağatay Türkçesi takip etmiştir. Çağatay Türkçesi için “Türk Tili”, “Türki Til” tabirleri kullanılmış ve bu yazı dili XX. yüzyılın balarına kadar devam etmiştir. XX. yüzyılda doğu Türklüğünün ortak edebi dili olan Çağatay Türkçesi çeşitli yazı dillerine ayrılmıştır. Bu yazı dillerin biri de Kırgız Türkçesidir.

1.3.Kırgız Edebiyatı ve “Manas” Destanı

Kırgızlar, yazılı edebiyat dönemine kadar büyük bir sözlü edebiyat geleneği oluşturmuşlardır. Başta destanlar olmak üzere, masallar, mit ve efsaneler, bulmacalar, atasözleri, Kırgız folklor geleneği içinde önemli yer tutar.

Kırgız kültüründe “Belli bir kişinin başından geçen maceraları ve içi dış düşmanlar ile olan savaşları kahramanlarla bağlantılı olarak şiir şeklinde anlatan eserler” olarak da tanımlanan destanlar, epos veya comok olarak adlandırılmaktadır (Yıldız, 2002: 990).

Destanlar, sadece edebi bir miras olarak değerli değildir; destanlarda Kırgız Türklerinin günlük hayatı ve kültürleriyle ilgili her türlü unsur yer almaktadır. Gelenek görenekler, silahlar, günlük hayatta kullanılan eşyalar, atlar, oyunlar, giyimler, mekanlar, isimler açısından da bu destanlar ayrı ayrı değerlendirilmesi gereken birer ansiklopedi durumundadır (Yıldız, 2002: 991).

Bu destanlar içinden Manas Destanı bir abide durumundadır. Araştırmacılara göre, eski çağlardan itibaren Kırgız Türklerinin yapmış oldukları mücadeleleri yansıtan bu destan, anlatıldığı her yüzyıldan unsurları bünyesine alarak günümüze kadar gelmiştir. Bu sebeple, Kırgızların göçebe ve kırsal hayatlarının kültür yapısını,

günümüze kadar gelen Manas Destanından öğrenmekteyiz. Manas Destanı'nda Kırgızların tarihi, edebiyatı, gelenek ve görenekleri saklıdır. Destan, Kırgız kültürünün etnografik, folklorik ve sosyolojik yapısını yansıtmaktadır. Kırgızları tanımak ve Kırgızlar hakkında her türlü bilgiyi toplu halde bulmak için bu destana başvurulmaktadır. Burada, hayatın her anı, olduğu gibi gözler önüne serilmektedir (Kalfa, 2002: 967).

Kırgızlara ait dünyaca ünlü Manas Destanı, 1856 yılında Çohan Velihanov tarafından ilk kayda alınmış ve ilk defa dünyaya tanıtılmıştır. Çohan Velihanov'un, "Manas Destanı"ndan bahseden iki makalesi Rus Coğrafya Cemiyeti Yazıları'nın 1861 yılında yayımlanan birinci ve ikinci kitaplarında yer almıştır (Yıldız, 2002: 992).

Bu yazılarında Çohan Velihanov, Manas Destanı hakkında: "Kırgızların Nogay dönemine ait tek Manas Destanı bulunmaktadır. Bu destan Kırgızların bütün mitolojisini, masallarını, her türlü geleneklerini tek bir kahraman çevresine toplamış bir Kırgız ansiklopedisidir. Bu bir bozkır "İlyade"si gibidir. Kırgızların hayat tarzı, gelenekleri, hukuk, coğrafya, dinî ve tıbbî bilgisi ve uluslar arası ilişkileri bu büyük destanda ifadesini buluştur" demektedir (Valihanov, 1904: 71-72). Çohan Velihanov, destanın "Han Kökötöy'ün Yas Töreni" başlıklı epizodunun Rusça tercimesini de yapmıştır.

Çohan Velihanov'dan sonra "Manas" destanının önemli bir kısmı türkolog W. Radloff tarafından 1869 yılında kayda geçirilerek 1885 yılında "Türk Halk Edebiyatı Örnekleri" külliyyatının V. cildinde yayımlanmıştır (Radloff, 1885: 1).

Ç. Velihanov ve W. Radloff'tan sonra "Manas" destanıyla Macaristan'lı G. von Almasy, Türkistan'da yaptığı gezi sırasında ilgilenmiş ve destan hakkında "Keleti Szemle" dergisinde kısaca bilgi vererek bu destanın "Büyük Sefer" epizodundan bir parça yayımlamıştır (İnan : 127).

Manas destanının derlenmesi, Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerinde yoğun bir şekilde ele alınmıştır. Bu dönemden sonra yerli araştırmacılar tarafından kayda geçirilmeye başlamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

MANAS DESTANINDA GEÇEN BİTKİ ADLARI ve BİTKİYLE İLGİLİ KELİMELER

Bu bölümde Manas destanında geçen bitki isimleri ve bitkiyle ilgili kelimelerin köken bilgisi incelemesi yapılacaktır. Destanda geçen kelimeler “Bitki İsimleri” ve “Bitkiyle İlgili Kelimeler” başlığı altında incelenecektir.

2.1. Bitki Adları

agaç

MD. *agaç*, “yetişen kavak” (Mukambayev, 2009: 76), **Kırg.T.** *cıgaç*, kabuklu ve dalları dağınık şekilde, bazen tekli yetişen çamağacı, selvi, kayın, kavak gibi yüksek şekilde yetişen bitkilerin ve sapsarı biraz kalın olan çalı bitkilerinin genel adı (Akmataliyev, 2015: 556).

agaç kelimesi < *ī* “orman”, “toplu ağaç” (Gülensoy, 2007: 50) + *ğaç* küçültme ekinden (Eraslan, 2012: 97) oluşmaktadır. Sevortyan’ın sözlüğünde *yağaç*, *yığaç* “1. ağaç, ahşaplık; 2. Farsçada 6 – 7 metre kadar uzunluk birikimi” (Sevortyan, 1972: 70,71,72) kelimesinin bir kaç anlamı verilmiştir. Kelime, Clauson’un etimolojik sözlüğünde *ığaç* (Clauson, 1972: 79), **DLT**’de *yığaç* (Erculasun - Akkoyunlu, 2015: 118), **TT.** *ağaç* (TS, 2011: 37), **Kırg.T.** *cıgaç* (Yudahin, 1985 I: 276), **Kaz.T.** *ağaç* (Akar, 2003: 25/b) şeklindedir. Günümüzde Kırgız Türkçesinde *agaç* şeklinde sadece Leylek şivesinde kullanılmaktadır (Mukambayev, 2009: 76). Yalnız *cıgaç* kelimesi **Kırg.T.**’de Sevortyanın belirttiği gibi genelde “ahşaplık” anlamında kullanılmaktadır.

ağaç, Manas Destanı’nda aşağıdaki örnekte geçmektedir:

...*Kerege – uugu ağaçtan*,

*Tüp atası Alaç'tan,
Aydarkan uulu er Kökçö
Kaysı mende caraşkan... (MD, 2010: 403a/42)*

...Kerege – uuk'u¹ ağaçtan,
İlk dedesi Alaç'dan
Aydarkan oğlu er Kökçö(ye)
Hiçbir adam denk gelmez...

alma

Kırg.T. *alma*; **TT.** *elma*, “çiçekleri pembe ve beyaz bir ağacın, kabuğu parlak sert, kırmızı, sarı, yeşil renkte, kokusu hoş, tadı ekşi veya tatlı, ufak çekirdekli meyvesi” (TS, 2011: 790) şeklinde tanımlanmaktadır.

Başka Türk Lehçelerinde *alma*, *elma*, *alima* olarak kullanılmasına rağmen kökeni bilinmemektedir. Clauson, kelimenin Hint-Avrupa dillerinden geldiğini tahmin etmektedir (Clauson, 1972: 146). Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğünde *alma*, Hint – Avrupa dillerinden geldiği ve “ekşi” anlamını verdiği bilgisi verilmiştir (Seydakmatov, 1988: 22). Sevortyan, *alma* kelimesi Salarca'ya *alima* şeklinde Moğolcadaki *alim* “elma” (Lessing, 1960: 32) kelimesinden geçtiği tahminlerini ortaya koymakla beraber Bernat Munkaçı'nın *alma* kelimesinin Hint – Avrupa dillerinden geçtiği hakkında görüşlerini de reddetmemiştir (Sevortyan, 1974: 138). **DLT**'de “*alma*, Oğuzcada elma. Türkler *alımla* derler” (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 65), **TT.** *elma* (TS, 2011: 790) şeklindedir.

alma kelimesi, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir:

...**Alması** bışıp köñ bolgon,
Cañgagı bışıp say tolgon... (MD, 2010: 40a/43)

¹ Kerege-uuk- Çadırın yan ve üst kısmındaki akşapları.

...**Elmalar** yetişip kurumuş

Cevizi yetişip bol olmuş...

arça

arça, yazın – kışın yeşil renginde olan, iğne yapraklı çok yıllık kokulu kavak (Akmataliyev, 2015: 132). Kırgız Türklerinin “alastoo” inancında temizlenmek amaçta *arça* bitkisi kullanılmaktadır.

Clauson’a göre Moğolcadaki *arça* kelimesinin *artuç*, *arduç* şekli çağdaş Türk lehçelerinde büyük ölçüde değişime uğramıştır (Clauson, 1972: 204). Sevortyan’a göre *arça* kelimesi 1) ardıç, 2) çamağacı, 3) köknar ağacı anlamında kullanılıp, *ard* “selvi ağacının her çeşidi” + - *ça* küçültme ekinde oluşmuştur. Ramsted ve Resenan’ın *arı* “temiz, ferah” kökünden oluştuğu hakkında görüşlerini de reddetmemiştir (Sevortyan, 1974: 182). Eğer bu görüşlere dayanarak yola çıkarsak **DLT**’de *arı*- “temizlenmek” (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 554) fiili, **Kırg.T.** *arıl*- “temiz olmak, kötülükten kurtulmak” (Abduldayev – İsayev, 1969: 63) fiili, *aruu* “tertemiz, güzel, beyaz” (Abduldayev – İsayev, 1969: 62) kelimelerini dikkate alarak, *arça* bitkisinin evi temizlemek için kullanıldığından dolayı Resenan’ın *arı* kelimesinden türediği hakkında görüşlerinin doğru olma ihtimali yüksek olduğu düşünülmektedir. **ET.** *arça*, *artuç*, *arduç* (Clauson, 1972: 204), **DLT**’de *artuç* (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 46), **TT.** *ardıç* (TS, 2011: 147) şeklindedir.

arça kelimesi, destanda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

... *Baatırdın cataar cayına*

Altından orun casatkan.

“*Astı çirip ketet*”, *dep*

Arçanın külün töktürgön ...(MD, 2010: 972a/11)

... Manas’ın kalacağı yerine

Altından yer hazırlattı.
 “Altı çürüyebilir”, diyerek
 Ardıçım yanığını döktürdü ...

badal

badal, çamağacı, kavak bitkileri gibi yüksek ölçüde büyümeyen, baya küçük ve dalları ince, toplu toplu yetişen ağaç bitkileridir (Akmataliyev, 2015: 168).

badal kelimesinin kökeni Farsçadaki *bute* “çalı, pota” (Golkarian, 2005: 66a) kelimesi olduğu düşünülmektedir. Kırgız Türkçesinde ses değişimlerin sonucunda *bute* > *badal* şekli ortaya çıktığı düşünülmektedir.

badal kelimesi, Manas Destanı’nda aşağıdaki örnekte verilmiştir:

... *Karagan, badal, kalyñ cher,*
Kachyn tülkü kirerde ...(MD, 2010: 651a/25)

... Karagan, **çalı**, sıkı otlar,
 Gizlice tilki kaçarken ...

bak

bak, 1. çok yıllık ağaç bitkileri, (Akmataliyev, 2015: 178), 2.tek ağaç veya çok sayıda ağaç (Abduldayev – İsayev, 1969: 80), 3. “ağaç” ve “bahçe” (Yudahin, 1985 I: 99) anlamlarında kullanılmaktadır.

bak, Farsça *baq* (Golkarian, 2005: 51) “bağ” kelimesinden geçmiştir. **ET.** *bağ*, “bahçe ve üzümlük” anlamında kullanılmıştır (DTS, 1969: 77). **TT.** *bağ* şeklinde sadece “bahçe” (TS, 2011:) anlamı korunmuştur. **DLT**’de *bāg* şeklinde “üzüm bağı” (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 410) anlamı belirtilmiştir.

bak kelimesi, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...*Kerüügö tikken bak da cok,*
Kerseyip catar çak da cok... (MD, 2010: 41b/20)

...Tarlaya dikilmiş **ağaç** da yok,
 Böbürlenmeye zaman da yok...

kara bak

kara bak, “bahçe için yetiştirilen ağaç çeşidi” (Yudahin, 1985 I: 346) olarak açıklanmaktadır.

kara bak kelimesi *kara* ve *bak* kelimelerinden oluşmaktadır. Yudahin, sözlüğünde *kara* kelimesinin 16 anlamını vermiştir (Yudahin, 1985 I: 346). Bu anlamların içinden “basit, sade” ve “çokluk” anlamları *kara bak* kelimesinin oluşumunda daha çok anlamlı görünmektedir. Çünkü *kara bak* ağacının yaprakları küçük ve toplu, dalları da ince ve çokludur. Bitki adının ikinci unsurunu oluşturan *bak* kelimesi, *bak* başlığı altında ayrıntılı incelenmiştir.

kara bak kelimesi Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir:

...*Aylanası taktısın*
Kurçalta tikken kara bak... (MD, 2010: 772a/23)

...Tahtın çevresine
 Küçük ağaçlar dikmişler...

bayterek

Kırg.T. *bayterek*; yaprakları kalın, gölgeli bir kavak (Abduldayev – İsayev, 1969: 79). **TT.** *titreyen kavak*, yaprakları kalın, dalları dağınık şekilde, çalı ve ağaçlık halinde yetişen kavak çeşididir (TS, 2011: 2359).

bayterek kelimesi, **ET.** ve günümüz Türk lehçelerindeki bay “zengin” (Sevortyan, 1978: 28) ve terek “kavak” (Yudahin, 1985 I: 229a) kelimelerinden oluştuğu tahminlerle yola çıkarak terek bitkisinin dalları çok ve dağınık şekilde yetişmesi nedeniyle bayterek olarak adlandırıldığı düşünülmektedir.

bayterek kelimesi, destanda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...*Arstan seni koldogon,*
Aykırıp tüşkön ceriñe
*Alaçıktay **bayterek***
Çınar bütüp ornogon... (MD, 2010: 622a/18)

...Aslan seni kollayan,
 Haykırıp düştüğü yere
Titrek kavak yerine
 Çınar çıkıp büyüyen...

betege

betege genelde koyun ve atların beslendiği küçük yapraklı yabancı otsu bir bitki (Akmataliyev, 2015: 240) şeklinde tanımlanmaktadır.

betege kelimesinin “Farsça kökenli bir kelime” (Seydakmatov, 1988: 52) olduğunu düşünürsek, Farsçada *bute* (Golkarian, 2005: 66) kelimesi “pota”, “çalı” anlamında, *kah* (Golkarian, 2005: 66a) kelimesi ise “saman” anlamında kullanılmaktadır. Bu nedenle Kırgız Türkçesindeki *betege* kelimesi Farsçadaki *bute* + *kah* kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur diyebiliriz (Seydakmatov, 1972: 52). Günümüz Türk lehçelerinde *betege* kelimesi sadece Kırgız ve Kazak Türkçesinde kullanılmaktadır.

betege kelimesi, Manas Destanı’nda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...**Betege** menen tulañı

Belden bolup igiptir... (MD, 2010: 168a/43)

...Çayır otu ve tulanı
Bele kadar yetişmiş...

buuday

buuday, tüm Türk lehçelerinde “tanesinde un üretilip, ekmek yapılan bir bitki ” (Akmataliyev, 2015: 307) şeklinde tanımlanmaktadır.

buuday kelimesi Sevortyan’ın Türk Dilleri Etimolojik Szlgnde Yoki’nin tespitleriyle şöyle açıklanır: “*buğday*, *boğday* kelimeleri Eski inede **m*ok “buğday” + Eski inede eř anlamı olan *li* kelimelerin birleşik hali *mok-li*, **buglay*, sonra *bugday* şeklinde gelişebilir” (Sevortyan, 1974: 234). Sevortyan Yoki’nin tespitlerini fonetik açısından doğru bularak fakat “Moğolcadaki *buguday* “buğday” (Lessing, 2003: 210) kelimesinin hem anlam açısından, hem fonetik açısından benzemesini, Ramsted’in Moğoladaki *buda* “buğday” (Lessing, 2003: 207) kelimesinin *budaa* şeklinde Tuva diline girdiği tespimini” daha çok doğru bulur (Sevortyan, 1974: 234). Kırėız Dilinin Kısaca Etimolojik Szlgnde ise “*boğ* “bağlamak, tıkamak” (Clauson, 1972: 311) + *-dag* fiilden isim yapma ekiyle” olduğunu, açıklamaktadır (Seydakmatov, 1988: 68). **ET.** *boğday* (Nadelyayev, 1969: 120b; Clauson, 1972: 314b), **DLT**’de *buğday* (Erculasun-Akkoyunlu, 2015: 77), **TT.** *buğday* (Toparlı, 2005: 319a), **Kırg.T.** *buuday* (Yudahin, 1985 I: 163) şeklinde dir.

buuday kelimesi, Manas Destanı’nda aşağdaki örnekten verilmiştir:

... *Maylagan buuday jzdnp*,
Baatırdığı başkaa ... (MD, 2010: 26b/43)

... Yüzü yağlanmış **buğday** gibi
Duruşu çok farklıdır ...

buurçak

buurçak, taneleri yuvarlak olan tarla ve bahçe bitkisidir (Akmataliyev, 2015: 309b).

buurçak kelimesinin **ET.** ve **Kırg.T.** “büyük damla” anlamı da bulunmaktadır (DTS, 1969: 125; Sevortyan, 1978: 275). Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğünde *buurçak* kelimesi *buur* + *çak* parçalarından oluşup, *buur* kökü **ET.** *bug-* “tıkamak,” fiili ve *-ur* eki günümüzdeki *-n* edilgenlik ekini karşılamaktadır ve *buurçak* kelimesi **ET.** *boğunak*, *boğnak* “bağlı, tıkalı” (Clauson, 1972: 316) günümüzde **Kırg.T.** *muunçak* “boğunçak” anlamını vermektedir. Bu bitkinin boğum boğum şeklinde yetişmesinden dolayı *buurçak* olarak adlandırıldığı açıklanmıştır (Seydakmatov, 1988: 69). Sevortyan da *buurçak* kelimesinin aynı şekilde türediğini açıklayıp, yalnız Kırgız Türkçesindeki *buurçak* şekli Moğolcadaki *būrçag*, *bugurçay* “fasulye” (Lessing, 2003: 211;221) kelimesinden geçtiği hakkında görüşlerini ortaya sunmuştur (Sevortyan, 1978: 276). **ET.** *burçak* (DTS, 1969: 125; Clauson, 1972: 357b; Sevortyan, 1987: 275), **DLT**’de “*burçak*, 1. Börülce (lu:biya: - *Vigna sinensis*), 2. Ter taneleri (Erculasun-Akkoyunlu, 2015: 203) şeklindedir. **TT.** *burçak* bitkisi “taneleri hayvan yemi olarak kullanılan yıllık bir yem bitkisi” (TS, 2011: 414b) olduğu açıklanmaktadır.

buurçak kelimesi, destanda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...Öñçöy börü Kırk Çoro

Kırk cerinen sapırıp,

Eşip sürüp ketti emi,

Buurçaktay kılıp baştarın

Kesip taştap ketti emi...(MD, 2010: 833b/40)

...Alımlı, güçlü Kırk Çoro

Kırk tarftan saldırıp

Birlikte ileri sürdüler,

Burçak gibi kafalarını

Kesip kesip attılar...

dolono

dolono, küçük küçük meyveleri olan, genelde dağda yetişen dikenli, sert ağaç bitkisi (Akmataliyev, 2015: 392) olduğu açıklanmaktadır.

dolono kelimesi, Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğünde belirtildiği gibi Kırgız Türkçesine Moğolcadan geçmiştir. *dolono* kelimesinin *dolo* kelimesi ve *gono* ekinden oluştuğu belirtilmiştir. *dolo* kelimesi **Moğ.** *doolo* “yedi” (Lessing, 1960: 260) anlamına geldiği, *-gono* eki ise “Moğolca ve Türk dillerinde bitki ve hayvan adlarını oluşturan ek” (Sevortyan, 1997: 294) olduğu belirtilmiştir. Kelime, Kırgız Türkçesinde *dolo(go)no* kelimesi *dolono* şeklinde kısaltılmıştır. *dolono* bitkisinin yaprakları başka meyvelerin yapraklarına benzemeyip yedi taraflı olması nedeniyle *dolono* adını aldığı düşünülmektedir (Seydakmatov, 1988: 75).

dolono kelimesi, Manas Destanı’nda aşağıdaki örnekte verilmiştir:

... **Dolono** calgız, top calgız.

Top coldoşton ayrılğan,

Tomsorgon gana Manas men calgız ...(MD, 2010: 938b/40).

... **Alıç** yalnız, hepsi yalnız.

Yiğiterden ayrılan,

Tüm çerilerden aylımış

Çaresiz Manas ben yalnız ...

cañgak

cañgak, “dışı sert kabukla kaplanmış, içinde tane bulunan bitki” (Akmataliyev, 2015: 460) olarak tanımlanmaktadır.

cañgak kelimesi Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğündeki tespitlere göre (Seydakmatov, 1988: 86b) **ET.** ve **DLT**'de *yağ* “yağ” (Clauson, 1972: 896) ve -*ak* isimden isim yapma eki (Eraslan, 2012: 94) birleşmesi sonucunda *yağ* + *ak* “yağcık” Eski Türkçede *yağak* “ceviz”, “fındık” (Clauson, 1972: 900) halinde kelime ortaya çıkmıştır. **DLT**'de *yagak*, (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 44), **Kırg.T.** *cañgak* (Yudahin, 1985: 230) kelimesi Batken, Suzak, Özgön şivelerinde *cañak* (Mukambayev, 2009: 371) şeklindedir.

cañgak kelimesi, Manas Destanı'nda şu örnekte verilmiştir:

... *Alması bışıp köñ bolgon,*

Cañgagı bışıp say tolgon ... (MD, 2010: 40a/43)

... Elmalar yetişip kurumuş

Cevizi yetişip bol olmuş ...

cıgaç

cıgaç, kabuklu ve dalları dağınık şekilde, bazen tekli yetişen çamağacı, selvi, kayın, kavak gibi yüksek şekilde yetişen bitkilerin ve saplari biraz kalın olan çalı bitkilerinin genel adı (Akmataliyev, 2015: 556b). Kelime **T.T.** *ağaç* şeklindedir.

cıgaç kelimesinin etimolojisi hakkında geniş bilgi *agaç* kelimesinin açıklamasında verilmiştir.

cıgaç kelimesi, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...*Koktudagı cıgaçtın*

Dümürü çıgıp koroyup... (MD, 2010: 156a/08)

...Tarladaki ağacın

Kalıntısı görünür...

cılgın

cılgın, kırmızı renginde toplu toplu yetişen küçük ağaç (Akmataliyev, 2015: 563a).

Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğünde “*cılgın* kelimesinin etimolojisi *ılık* kelimesiyle alakalı” (Seydakmatov, 1988: 111) olduğunu belirtilmiştir. **DLT**’de *ılg* “ılık” (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 30), **Kırg.T.** *cıluu* “ılık” (Abduldayev – İsayev, 1969: 237a) şekillerinin dikkate alarak Seydakmatov’un *cılgın* kelimesinin *ıgınla* alakalı olduğu hakkında görüşlerinin doğru olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmek gerekir. Manas destanında ve **Kırg.T.** *cılgın* kelimesi **ET.** *yılğun* (Clauson, 1972: 926b), (DTS, 1969: 266b), **DLT**’de *yılğun* (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 364), **T.T.** *ılgın* (TS, 2005: 912a) şeklindedir.

cılgın kelimesi Manas Destanı’nda aşağıdaki örnekte verilmiştir.

... Çırpığı bar çınarday,
 Çınarları munarday,
Cılgınduu Keñ – Kol, keñ Talas
 Ceri sonun ar kanday! ... (MD, 2010: 333a/02)

... Çırpısı var çınar kadar,
 Çınarı da binare gibi,
İlgınlı Keñ – Köl, keñ Talas
 Vatanı güzel çeşitli! ...

cıltırkan çöp

cıltırkan çöp, hayvanların beslendiği çok yıllık (Akmataliyev, 2015: 566b), taşların yanında yetişen pelinin bir çeşidi (Seydakmatov, 1988: 112).

Clauson'un Etimolojik sözlüğünde *yuldurğa* kelimesi muhtemelen bitki ya da hayvan ismi” (Clauson, 1972: 924) olduğu belirtilmiştir. **DLT**'de ise “*yuldruga*, *yuldurğa*, kenger (*Cynara cardunculus*). Kılıç gibi uzun biten bir bitki” (Erculasun-Akkoyunlu, 2015: 526) şeklinde açıklanmıştır. Bitkinin **ET.** *yuldurğa*, **Kırg.T.** *ciltırkan* olarak adlandırılması “bitkinin yaprakları parlak olmasıyla alakalı” (Seydakmatov, 1988: 112) olup **ET.** *yaltrı-* “parlamak” (Clauson, 1972: 923) ve – *gan* “genelde bitkiler adlarını oluşturan bir ek” (Seydakmatov, 1988: 112) parçalarından oluştuğu düşünülmektedir. **DTS**'de ise *yoldurğan*, *yoldurğa*, *yoldruğa* (DTS, 1969: 271), **Kırg.T.** *ciltırkan*, *ciltırgan* (Mukambayev, 2009: 264; Akmataliyev, 2015: 566) şeklindedir.

ciltırkan kelimesi Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir.

... *Betege menen tulañı*

Belden bolup çığıptır,

Ciltırkan çöp, şıbağı ... (MD, 2010: 40b/4)

... *Betege ile Tulañı,*

Bele kadar yetişmiş,

Ciltırkan çöp, şıbak'ı ...

coñkuçka

MD. *coñkuçka*; **Kırg.T.** *bede*, yaprakları üçlü şekilde yetişen, çok yıllık otsu bitki (Abduldayev – İsayev, 1969: 94b). **Kırg.T.** ağızlarında *conkurçka*, *conuska*, *conkurçka* olarak karşılaşmaktadır. “*conkuçka* Güney ve Talas şivelerinde yabancı yonca” (Mukambayev, 2009: 403b) anlamına gelmektedir.

Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğünde “*coñkuçka* **ET.** *yunt*, *yont* “at” (DTS, 1969: 272; 281) kelimesinin en eski hali *yongut* kelimesiyle +*ka* “Moğolca ve Türk dillerinde bitki ve hayvan adlarını oluşturan” (Sevortyan, 1997: 294) ekinin (+*kan* ekinin kısaltılmış şekli) birleşmesi sonucunda *yongut* +*ka* şeklinde,

muhtemelen atın beslendiği bir ot çeşidi olduğu için”(Seydakmatov, 1988: 97) kelime oluştuğu belirtir. **ET.** *yorinçğa* (Clauson, 1972: 971a), **DLT**'de *yorinçka* (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 187), **TT.** *yonca* (TS, 2005: 2193a) şeklindedir. Yalnız **TT.** *yonca* kelimesi **Far.** *yonca* (Steingass, 1963:) kelimesiyle hem anlam açısından hem fonetik açısından benzerlik göstermektedir.

coñkuçka kelimesi Manas destanında aşağıdaki örnekte verilmiştir.

... *Tülkü murut, coñkuçka,*

Tüp – tüp bolgon betege... (MD, 2010: 448b/14)

... *Tülkü murut, yoncası,*

Toplu çayır otları...

çalkan

Kırg. T. *çalkan*; **T.T.** *ısırgan otu*, her tarafı sert tüylerle kaplı, tüyleri kırıldığında karınca asidi denilen çok kaşındırıcı bir madde çıkartan bir ot (TS, 2011: 1127b).

çalkan kelimesinin etimolojisi bitkinin kaşındırıcı bir madde çıkarmasıyla alakalıdır (Seydakmatov, 1988: 246). **T.T.** *ısır-* (Çankaya, 2014: 591), **Kırg. T.** *çak-*, “ısırmak” (Abduldayev – İsayev, 1969: 675) anlamlarını vermektedir. **Kırg. T.** *çalkan* kelimesi *çak-* fiilinden ve *-ğan, -kan* “bitki ve hayvan adları oluşmasında kullanılan” (Sevortyan, 1997: 294) ekinden oluştuğu düşünülmektedir (Seydakmatov, 1988: 246) . **TT.** *ısırgan otu* (TS, 2011: 1127), **Kırg.T.** *çalkan* (Yudahin, 1985 I: 341) şeklindedir.

çalkan kelimesi Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir.

... *Murutuna karasa*

Ötökkö çıkan çalkanday ... (MD, 2010: 107b/2)

... Bıyığına bakarsan
Tarlaya çıkmış **ısrırgan** gibi ...

çay

Kırg.T. *çay*; **TT.** *çay*, çaygiller familyasından nemli iklimlerde yetişen, yaprak ve tomurcukları içecek maddesi üretmekte kullanılan bir tarım bitkisi (TS, 2011: 507).

Eren, Murayama'nın *çay* kelimesinin Moğolcadaki *çai* biçimi Kuzey Çin'de "çay yaprağı" anlamını verdiği, Rusçadaki *çay* kelimesi Türk lehçelerinden geçtiği hakkında görüşlerini doğru bulmuştur (Eren, 1999: 82a). **Rus.** *çay* "çay" (Aslan – Stoletnaya – Kamaletdinova, 2013: 332), **İng.** *tea* "çay" (Abdiyev – Sıdıkova, 2015: 250), günümüzde tüm Türk lehçelerinde *çay* (TS, 2011: 507) şeklinde bulunmaktadır.

çay kelimesi Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir.

... *Topurak - Söksööl colunan,*
Tozoku Coloy kolunan,
Miñ kalaba bir salıp,
Miñ töönün çayın bir aldı ... (MD, 2010: 140b/39)

... Topurak – Söksööl yolunda,
Cehennemlik Coloy ordusundan,
Bin felaket döktürüp,
Bin deve yükünde **çayı** bir aldı ...

çınar

çınar, 1. Geniş yapraklı, yüksek yetişen ağaç, 2. Direk, destek (Abduldayev – İsayev, 1969: 716b) anlamlarını vermektedir. Manas destanında *çınar* kelimesi her iki anlamında geçmektedir.

çınar kelimesi **Far.** *çenār* “çınar ağacı” (Golkarian: 143a) kelimesinden geçmiştir. **TT.** *çınar* (TS, 2011: 536a) şeklinde kullanılmaktadır.

çınar kelimesi Manas Destanı’nda aşağıdaki örnekte verilmiştir.

... *Çırpıktarı çınarday,*

Çınarları munarday ... (MD, 2010: 40b/9)

... Fundaları **çınar** gibi,

Çınarları binare kadar ...

çöp

çöp, ince saplı bir yıllık ve çok yıllık, genelde hayvan beslemek için kullanılan küçük otsu bitki ve onun hayvanların besini için toplanılmış hali (Abduldayev – İsayev, 1969: 704a).

Kırg.T. *çöp* kelimesi **ET.** ve **TT.** *ot* kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Çöp kelimesinin kökeniyle ilgili bilgilere ulaşılamamaktadır.

çöp kelimesi Manas Destanı’nda aşağıdaki örnekte verilmiştir.

... *Talaanın cayı uşunday*

Çımçıp ceer çöbü cok,

Çık etim cerde suus cok ... (MD, 2010: 433b/03)

... Tarlanın yeri bellidir
 Yiyecek **ot** bulunmaz,
 Anına bile uyunamaz ...

göl

göl, tohumlanma, tomurcuk bağlamaya uygun bitki organı (Akmataliyev, 2015: 350a).

göl kelimesi Farsça bir kelime olup, “rose” bitkisinin anlandırmaktadır. **Kırg.T.** *göl* kelimesi **TT.** “çiçek” (Yudahin, 1985: 178a) kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır.

göl keimesi Manas Destanı’nda aşağıdaki örnekte verilmiştir.

... *Kök göldüü ton camınıp,*
Körör bolson Ezkara
Kök jolborstoy çamınıp ... (MD, 2010: 277a/41)

... Mavi **çiçekli** mont giyip,
 Baktığında Ezkara
 Aslan gibi ilerleyip ...

ırgay

ırgay, **Kırg.T.** “gülgillerden, kokulu çiçek açan, sapları sert olan çalı bitkisi” (Abduldayev – İsayev, 1969: 751) olduğu belirtilmektedir

Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğünde kelime, **Tuv.T.** *ırgay* kelimesi hem “çalı bitkisini”, hem de “eğilmek” fiilini bildirdiği, bitkinin sapları eğri bir şekilde yetiştiğinden dolayı *ırgay*- fiilinden oluştuğu belirtilmiştir (Seydakmatov,

1988: 265). Bu görüşleri doğru bulmak amaçla **DLT**'deki *irga-* “sallamak, silkelemek” (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 657), **Kırg.T.** “sallanmak” (Abduldayev – İsayev, 1969: 751) kelimesini dikkate almak gerekir. Bunun yanında *irgay* kelimesi *ir+gay* parçalarından oluştuğu görüşü de ortaya atılmıştır. Bitkinin kırmızımsı renginden dolayı **ET.** “sarı, kumral” rengi anlamında kullanılan *ar* (Clauson, 1972: 192) kelimesi, **Kırg.T.** *ir* şekline dönüştüğü, *-gay* eki ise “karagay” (çam ağacı) kelimesinin oluşmundaki gibi *-gay* eki olduğu düşünülmektedir (Seydakmatov, 1988: 265).

irgay kelimesi Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir.

... *Atakemdin carım kandık çen tonun*

Kök ırgaydın tübünö

Amanat,- dep koygomun ... (MD, 2010: 631b/04)

... Babamın yarım Hakanlık kıyafetini

Yeşil ırgayın dibine

Emanet, diye bırakmışım ...

ışkın

ışkın, dağda yetişen yassı yapraklı, yumuşak kabuklu, tadı ekşi olan, yumuşak zamanında yenilebilen bitkidir (Abduldayev – İsayev, 1969: 754).

ışkın kelimesi, Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğünde **Moğ.** *gaşuun* “acı” (Lessing, 1960: 354) kelimesinden geçtiğini, *ışkın* bitkisinin tadı ekşi olmasından dolayı *gaşuun* kelimesi ses değişikliklerine uğrayıp *ışkın* kelimesi ortaya çıktığını açıklamaktadır (Seydakmatov, 1988: 266). **DLT**'de *ışgun* şeklinde “ışkın, ravent (karabuğdaygillerden otsu bir bitki)” (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 53) anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. **E.T.** *ışgun* (Clauson, 1972: 259), **Kırg.T.** *ışkın* (Abduldayev – İsayev, 1969: 754), **TT.** *ışkın* (TS, 2011: 1134), şeklindedir.

ışkın kelimesi Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte geçmektedir:

... *Kızgaldak çöbü kılkıldap,*

Kımızdık çöp, ışkını ... (MD, 2010: 40a/44)

... Haşaş otu doludur,

Kurt pençesi, **ışkını** ...

kamış

kamış, sulak, nemli yerlerde yetişen, boğumlu, sert gövdesi olan bitkilerdir (TS, 2011: 1289b).

Eren, *kamış* kelimesinin **Yak.T.** *homuş* şeklinin yanında *kulusun* kelimesi de aynı anlamda kullanıldığı ve **Moğ.** *qulusun* kelimesinden geçtiği hakkında bilgi vermiştir (Eren, 1999: 204). *kamış* kelimesinin başka adlandırılması da *batılga*, *batılğan*, *butalga* (Sevortyan 1978: 79) adları geçmektedir. **ET.** *ķamıř* (Clauson 1972: 628b), (Sevortyan 1997: 249), **Kırg.T.** *kamış* (Yudahin, 1985:338), **TT.** *kamış* (TS, 2011: 1289) şeklindedir.

kamış kelimesi Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte geçmektedir:

... *Tańdın muzdak celi zırkırap,*

Kamıştın başı *çırkırap ...* (MD, 2010: 40a/30)

...Sabahın soğuk rüzgarı fısıldar,

Kamışların başları şıkırdar ...

karagan

karagan, toplu toplu yetişen, dikenli çalı bitkisi (Akmataliyev, 2015: 708).

karagan kelimesi Sevortyan ve Seydakmatov'a göre **ET.** *kara* "siyah" (Clauson, 1972: 643) kelimesinden ve Moğolca, Türk dillerinde bitki ve hayvan adlarını oluşturan *-ğan, -ğana* (Sevortyan, 1997: 294) eklerinin yardımıyla oluşmuştur. Örn.: **Moğ.** *algana* "tatlı su levreği" (Lessing, 2003: 43), **Kırg. T.** *altıgana* "sarı renkli bir bitki" vb. *karagan* bitkisinin rengi siyah, kara olması sebebiyle *kara* kelimesine *-ğan* ekinin eklenmesi sonucunda *karagan* kelimesi oluşmuştur (Seydakmatov, 1988: 135; Sevortyan, 1997: 294).

karagan kelimesi Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir:

... *Tülkü demep dır koydu,*
Karagan, *badal, kalıñ çer,*
Kaçıp tülkü kireder,
Kabilan beren Sırgagiñ
Kaptaldata bir koydu ... (MD, 2010: 651a/25)

... Tilki kaçtı hızlıca
Karagan, *çalı, sıkı otlar,*
Gizlice tilki kaçarken,
Kaplan cömert er Sırgak
Yan taraftan vuruverdi ...

karagat

karagat, ekşi tadı olan meyve bitkisidir (Akmataliyev, 2015: 708). Manas Destanı'nda genelde koyu renkli gözler için *karagattay* "karagat gibi" şeklinde geçmektedir.

Kazak Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğündeki açıklamaya göre *karagat* kelimesi *kara* ve *kat* sözcüklerinden oluşmaktadır (İskakov, 1966: 119). **ET.** *kara* "siyah rengi" (Clauson, 1972: 643), **ET.** *kat* kelimesi "meyve" (Clauson, 1972: 593) anlamına gelmektedir, **DLT**'de "Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar, Çomul'larda her türlü

ağacın meyvesine denilen *kat*” (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 407) kelimesi birleşmesi sonucunda *kara +kat > karagat* “siyah meyve” kelimesi ortaya çıkmıştır (İskakov, 1966: 119). **Kırg. T.** *karagat*; **Kaz. T.** *karakat* (İskakov, 1966: 119) şeklindedir. *karagat* kelimesinin **TT.** karşılığı “siyah frenk üzümü” (TS, 2011: 892) kelimesidir.

karagat kelimesi Manas Destanı’nda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

... *Bödönödöy közünön*

Bölök bölök caş ketip,

Karagattay közünön

Kamçı boyu caş ketip ... (MD, 2010: 56b/7)

... Bildircin gibi gözünden

Damla damla yaş gitti,

Üzüm gibi gözünden,

Bol bol yaşı dökülüp ...

karagay

karagay, dağlı tarafta yetişen, her zaman yeşil renginde olan, iğneli ağaç, orman bitkisidir (Akmataliyev, 2015: 708).

Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik sözlüğünde *karagay* kelimesinin *kara* kelimesi **ET.** *kara* “büyük”, “yüksek” (Clauson,1972: 643) kelimesi + *gay* ekinden (Seydakmatov 1988: 134) oluştuğu tahmin edilmektedir. *karagay* bitkisinin büyük ve yüksek olması Seydakmatov’un açıklamaları doğru olması ihtimali daha yüksektir. Kırgız Türkçesinde *karagay* kelimesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı “köknar ağacı”dır (Çankaya, 2014: 267). Sevortyan’ın Sözlüğünde *karagay* kelimesinin Türk lehçelerinde farklı ses özellikleriyle gösterilmiştir (Sevortyan, 1997: 291).

karagay kelimesi Manas destanında aşağıdaki örnekte görülmektedir:

... **Karagay** ayza boolaylık
 Karaldı kılıp Manas'ı,
 Katılışkan duşmandı,
 Kan cötkürtüp coolaylık ... (MD, 2010: 327b/32)

... **Karagay** yaya hazırlayıp
 Direnç bilip Manas'ı,
 Karşı düşen düşmanı,
 Kan kustutrup kovalayalım ...

kayñ

kayñ, beyaz kabuğu olan yapraklı ağaç (Akmataliyev, 2015: 659).

Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğünde *kayñ* kelimesinin **ET.** *kaç* “katlı katlı” (Clauson, 1972: 593) ve – *ıñ* isimden isim yapma ekinin (Eraslan, 2012: 108) birleşmesi sonucunda ortaya çıktığı açıklanmıştır (Seydakmatov 1988: 130). **ET.** *kađıñ* (Clauson, 1972: 593), (Sevortyan, 1997: 213), **DLT**'de *kağın*, *kađıñ* (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 153; 409), Türkiye Türkçesinde *kayın* (TS, 2011: 1363), Kırgız Türkçesinde *kayñ* (Yudahin, 1985 I: 324) şeklindedir.

Kelime, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...**Kayñdan** ayza kılalı,
 Azgan menen tozgon bar,
 Oşolordu cıyalı,
 Belge tañuu kılalı!... (MD, 2010: 166a/25)

...**Kayından** mızrak yapalım,
 Gezmiş azmış insan var,
 Onları toplayalım,
 Kendimize direnç edelim....

kırçın

kırçın, küçük çalı çeşidi (Abduldayev, İsayev 1969: 404). *kırçın* kelimesinin Kırgız Türkçesinde ikinci anlamı “genç oğlan” anlamını vermektedir. Kırçın kelimesinin kökeniyle ilgili bilgilere ulaşılamamaktadır.

kırçın kelimesi, destanda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...*Kara kırçın, köp cılgın*

Kum – Arıktın boyu eken... (MD, 2010: 421a/01)

...*Büyük kırçın, çok ılgın*

Kum – Arık’ın kenarı...

kızgaldak

kızgaldak, yabancı haşhaş (Yudahin, 1985 I: 477). Mayıs aylarında kırmızı renginde çiçek açan bitki (Seydakmatov, 1988: 168).

Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğünde *kızgaldak* kelimesi bitkinin kırmızı renginde olmasıyla alakalı olduğunu belirtmiştir (Seydakmatov, 1988: 168). **ET.** *kız* “kırmızı olmak” (DTS, 1969: 450) fiili ve – *galdak* ekinin birleşmesi sonucunda “sargaldak adlı sarı çiçekli bitkinin *sarı+* kelimesinden ve – *galdak* ekinden oluştuğu” (Seydakmatov, 1988: 169) gibi *kız* + *galdak* kelimesi ortaya çıktığı düşünülmektedir.

kızgaldak kelimesi, Manas destanında bu mısırda karşılaşılmaktadır:

...*Kızgaldak çöbü kıkıldap,*

Kımızdık çöp, ışkını... (MD, 2010: 40a/44)

...Haşhaş otu doludur,
Kımızdık otu, ışgunu...

kımızdık

kımızdık, “ekşi tadı olan dağda yetişen bitki” (Abduldayev – İsayev, 1969: 389) adı olduğu açıklanmaktadır.

kımızdık kelimesi **ET.** *kımız* “kımız” (Clauson, 1972: 629) + *lıg* “isimden isim yapma eki” (Eraslan, 2012: 99) birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. **ET.** *kımız* “kısırak sütü mayası” (Clauson, 1972: 629). **DLT**'de *kımız* kelimesi “tulumlara doldurulup ekşisin diye bekletilen ve içilen kısırak sütü” (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 157) şeklinde tanımlanmaktadır. **ET.** *kımız* kelimesi *kımız alımla* “ekşi elma” (DTS, 1969: 444), (Erculasun – Akkoyunlu, 2012: 157) kelimesi örneğiyle “ekşi” anlamını vermektedir. *kımızdık* bitkisi de aynı şekilde ekşi tadından dolayı *kımız* kelimesi yardımıyla kurulmuştur.

Kelime, destanda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...Kızgaldak çöbü kılıldap,
Kımızdık çöp, ışkını... (MD, 2010: 40a/44)

...Haşhaş otu doludur,
Kurt pençesi, ışgunu...

koon

koon, iri meyveli, bahçe bitkisi ve bitkinin yuvarlak ve uzun gelen meyvesidir (Abduldayev – İsayev, 1969: 332), (Yudahin, 1985 II: 405).

ET. *kağun* (Clauson, 1972: 611), **DLT**'de *kāgun* (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 177), **TT.** *kavun* (TS, 2011: 1359), **Az.T.** *ğovun* (Orucov, 2006: 190) şeklindedir. Gördüğümüz gibi *koon* kelimesi farklı lehçelerde fonetik açılarından farklı farklı ses değişimlerine sahiptir.

koon kelimesi, destanda aşağıdaki örnekte karşılaşmaktadır:

...*Koydoy başı kesilip,*
Koondoy içi carılıp,
Kan Manastın kolunan
Ölüm bolup kaldı emi.. (MD, 2010: 158b/38)

...Koyun gibi kafası kesildi,
Kavun gibi karnı yarılıp,
 Han Manasın elinde
 Ölümle yüz yüze geldi...

kuuray

kuuray, yetiştiğinde, kurduğunda kabuğu sert olan bitkilerin genel adı (Abduldayev – İsayev, 1969: 368).

kuuray kelimesinin kökeni, bitkinin tamamen kuru olmasından kaynaklanmaktadır. **ET.** *kurğak*, *kurığ* “kuru” (Clauson, 1972: 653a), *kurığla* “kurumak” (Clauson, 1972: 658a) kelimesi **ET.** *kurga* şeklinde korunmuştur. Kırgız Dilinin Etimolojik Sözlüğünde “*kuura-* “kurumak” fiilinden ve *-y* ekinden *kuura* +*y* > *kuuray* kelimesinin oluştuğu belirtilmiştir (Seydakmatov, 1988: 163).

kuuray kelimesi, Manas destanında aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...*Bılkıldak kuuray bışkıça,*
Mıyzam gülü uçkuça

Mıktap altı ay aydaldı... (MD, 2010: 39b/41)

...Bilkıldak **kenevir** yetişince
Mıyzam çiçeği dağılana kadar
Dinmeden altı ay kovalandı...

kürüç

Kırg. T. kürüç; T.T. pirinç, buğdaygillerden, kökleri bol su içinde yetişen bir bitki ve bu bitkinin besin olarak kullanılan taneleri (TS, 2011: 1926).

kürüç kelimesi, destanda bu örnekte görülmektedir:

...*Egiz kara at baylagan*

Kürüçün küzdük aydagan... (MD, 2010: 167a/32)

...*İkiz siyah at besleyen,*

Pirincini güzlük eken...

kürmök

kürmök, pirinç tarlasında yetişen, kuş darısı (Yudahin, 1985 I: 470).

Kelimenin “çiğnemedен yutmak, yutmak” anlamındaki *kürmө-* fiilinden (Yudahin, 1985 I: 470) ve fiilden isim yapan *-k* (Eraslan, 2012: 106) ekinden oluştuğu düşünülmektedir.

Kelime, destanda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...*Eki Kemin cerdegen,*

Egiz kara at baylagan,

*Kürüçün küzdük aydagan,
Kürmögün berip baylagan...* (MD, 2010: 739b/13)

...Eki Kemin'de yerleşen,
İkiz kara at besleyen,
Pirincini güzlük eken,
Bir tek **kürmökle** besleyen...

meer çöp

meer çöp, Manas Ansiklopedisinde: “az sayıda bulunan şifali bir bitkidir. Genelde Çin'in kuzey-doğu tarafında, Kuzey Kore'de, Rusya'nın doğusunda yetişmektedir” (Karıpkulov, 1995 II: 186) şeklinde tanımlanmaktadır. Destanda anlatıldığına göre savaşın uzak sürdüğü zor zamanlarda kahramanların bindiği atların beslendiği bir ot olduğu görülmektedir. Yudahin ise “sihirli bir ot” (Yudahin, 1985 II: 49)

Kelime, *meer ve çöp* sözcüklerinden oluşmaktadır. **Kırg.T.** *meer* “sevimsizlik, hayırseverlik” (Abduldayev – İsayev, 1969: 447) anlamına gelmektedir. Yudahin *meer* kelimesinin Farsça bir kelime olduğunu belirtmiştir.

meer çöp kelimesi Manas Destanı'nda aşağıdaki satırlarda görülmektedir:

... *Ala cürsön kül azık²,*
Atka bereer meer çöp
Karan kün başka tüşköndö
Keregi munun tiyet dep
Kudus menen Mısır'dan
Munu koyboy çaldırgan ... (MD, 2010: 825a/43)

... yanında taşı kül azık
Atı besleyecek **meer çöp**
Sıkıştığınız zamanlar

² Kül azık, uzun süren savaşlarda askerlerin yiyeceği.

Faydası bunun dokunur
Kudüs ve Mısır'dan
Hepsini getirtti ...

miste

Kırg.T. *miste*, **T.T.** karşılığı *fıstık*tır. *Fıstık*, “Antep fıstığı, çam fıstığı veya yer fıstığı denilen yemişlerin genel adıdır” (TS, 2011: 871).

Karasayev *miste* kelimesinin Farsça bir kelime olduğunu belirtmiştir (Karasayev, 1986: 376). Kelimenin aslı Farsça'da پسته (pista) şeklindedir (Steingass, 1963: 250). Kırgız Türkçesinde kelime başı *p-/m-* değişikliğine uğramıştır: *pista>miste*.

miste kelimesi, destanda aşağıdaki cümlede karşılaşmaktadır:

...Cañgagı bışıp say tolgon,
Örügü bışıp may bolgon,
Mistesı bışıp bal bolgon,
Telegeyi tegiz cer... (MD, 2010: 668b/34)

...Çeviz yetişip bol olmuş,
Eriği pişmiş, yağ olmuş,
Fıstık yetişip bal olmuş,
Kusursuz güzel bu vatan...

ot

ot, Kırgız Türkçesinde “taze ve yeşil ot” (Abduldayev – İsaev, 1969: 474) şeklinde tanımlanmaktadır. *ot* kelimesi genelde hayvanların besleneceği ot çeşitlerini anlamlandırmaktadır.

ET. *ot* “ot, yeşillik” (Clauson, 1972: 34; DTS, 1969: 373), **DLT**’de *ot* “(1) ot, bitki, yulaf, 2) bütün hayvan yemlerine verilen isim” (Erculasun–Akkoyunlu, 2015: 15) anlamlarını açıklamaktadır. **Kırg.T.** *ot* kelimesinin yerine “çöp” kelimesi de kullanılmaktadır. *ot* kelimesi daha çok “hayvanların tüketeceği otlar” (Abduldayev – İsayev, 1969: 474) anlamını vermektedir. **T.T.** *ot* (TS, 2011: 1820) şekli korunmuştur.

ot kelimesi, Manas Destanı’nda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...Kara bolot oozduk,
 Kômököydön alışıp,
 Kacañdatıp buudandı
Otko koyo salışıp... (Akmataliyev 2010: 488b/13)

...Siyah çelik oozduk’u³
 Tutarak yön gösterip,
 Silkeleye yilkıyı
Otarmaya bıraktı...

ölöñ

ölöñ, saz bitkisi (Yudahin, 1985 II: 93). Sazlı yerde yetişen çok yıllık ince yapraklı otsu bitki (Abduldayev – İsayev, 1969: 481).

ölöñ kelimesi **ET.** Clauson’un sözlüğünde *öleñ* şeklinde “yeni yetişmiş ot” (Clauson, 1972: 1147b) olarak açıklanmıştır, Nadelyayev ise “çimen otu”nun (DTS, 1969: 383) karşılığı olduğunu belirtmiştir.

Kelime, destanda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...Ölöñdüyü cerge ört koydum,

³ Dizginin bir parçası (Yudahin 1985 II: 74).

Carduu cerdi cay kıldım,

Bu başımdı kan kıldım...(MD, 2010: 58a/10)

...Çimenli yere ateş açtım,

Deryalı yeri düz ettim,

Kendimi han ilan ettim...

örük

örük, rengi sarımsı, eti yumuşak çekirdekli meyve ve onun ağacı (Abduldayev – İsayev, 1969: 488).

örük bitkisinin *ezilme özelliğine sahip olmasından dolayı *örük* kelimesi *erü-* “erimek, ezilmek” (DTS, 1969: 182) fiilinden + *k* fiilden isim yapma ekinden (Eraslan, 2012: 106) oluştuğu düşünülmektedir. Clauson’un Sözlüğünde *erük* “kemikli meyvelerin genel adı” (Clauson, 1972: 222), Eski Türk Dillerinin Sözlüğünde ise *erük* “erik” (DTS, 1969: 182), **DLT**’de *erük* “şeftali, kayısı, siyah erik türünün genel adı” (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 33) olduğu açıklanmıştır. **Kırg.T** *örük* (Yudahin, 1985 II: 101), **TT**. *erik* (TS, 2011: 807) şeklindedir.

örük kelimesi, destanda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...*Er Manas ’tan keltek cep,*

Ökürgöndön bakırıp,

Örükün *başın capırıp...* (MD, 2010: 205b/30)

...*Er Manas’tan dayak yiyip,*

Böğürmekten bağırıp,

Erik *dalı eğilip...*

saman

saman, ekinlerin harmanda dövülüp taneleri ayrıldıktan sonra kalan, hayvanlara yedirilen ufalanmış sapları (TS, 2011: 2022b).

Eren'e göre "Türkçede *sap* "tarladan harman yerine getirilen ve henüz dövülme ekin" kökünden yapılmış bir türev olduğu anlaşılıyor: *sap* + (*a*)*n* küçültme eki >*saban*>*saman*" (Eren, 1999: 354) şeklinde *saman* kelimesi oluşturulduğu açıklamıştır. Clauson'a göre Nogaycadaki *salam* "saman" kelimesi Rusçadaki *soloma* kelimesinin değiştirilmiş şeklinde geçtiğini, yalnız Eski Uygurcadaki ve Orta Türkçedeki *küvük*, *saman* "saman" kelimeleriyle alakası olmadığını açıklamaktadır (Clauson, 1972: 829). **DLT**'de "Çigil Lehçesinde *saman*, Oğuz Lehçesinde *küvük*" kelimeleri *saman* kelimesinin anlamını tamamladığını açıklanmıştır (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 416, 179). **Kaz.T.** *saban*, **Kırg.T.** *saman* (Yudahin, 1985: 131b) **TT.***saman* (TS, 2011: 2022), şeklindedir.

saman kelimesi, destanda bu cümlelerde karşılaşmaktadır:

...*Dorbogo tıkkan tompoytup,*

Samanın aydap keliptir... (MD, 2010: 213a/23)

...Torbaya toplayıp bastıran

Samanlarını getirmiş...

şıbak

şıbak, genelde taşlı, kumlu yerde yetişen, hayvanlar beslenen, kokulu ve tadı acı olan otsu bitki (Abduldayev – İsayev, 1969: 737) olarak tanımlanmaktadır.

Kelime, destanda aşağıdaki örnekte karşılaşılmaktadır:

...*Cıltırganduu şıbağı*

Cırgalduu eken ubağı... (MD, 2010: 40b/4)

...Cıltırkanlı pelini
Keyifliymiş zamanı...

tabılgı

tabılgı, kabuğu sert olan genelde kırmızı renginde olan çalı bitkisidir (Abduldayev – İsayev, 1969: 565).

tabılgı kelimesi Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğünde *tabılga* şeklinde **Moğ.** *tabılğana* ve *tabılga* şeklinde, *tabılgı* bitkisinin iki başka çeşidini gösterdiği belirtilmiştir. “*tabılgı* kelimesi *tabıl* “kızır” (**Kırg.T.** *tamıl*) + *g(a)n(a)* ekinden oluşup, sonra kısaltılarak *tabılgı* şeklinde kullanıldığı belirtilmiştir. “*tabıl* “kızır” fiilinden oluşması bitkinin kırmızımsı renginde olmasıyla alakalıdır” (Seydakmatov, 1988: 211).

tabılgı kelimesi, destanda aşağıdaki cümlede görülmektedir:

...**Tabılgı** caksan çok ötpöyt,
Oçogor atsa ok ötpöyt... (MD, 2010: 161b/34)

...**Erkeç sakalı** ateşini hissetmez,
Oçogorla vurursa, oku hissetmez...

tal

tal, **Kırg.T.** iki anlamda kullanılmaktadır: 1) budakları eğilebilen, ince yapraklı, çalı şeklinde de yetişen bir ağaç bitkisidir. 2) ince olan bazı nesnelere bir parçası, bir tanesi, ayrılmış bir kaç tanesidir (Abduldayev – İsayev, 1969: 570).

tal kelimesi en erken çağlarda “dal” anlamını vermektedir. Günümüzde *tal* kelimesi eski *dal* şeklinde **TT.** korunmuştur. Diğer lehçelerde *tal* şeklinde “söğüt” anlamında kullanılmaktadır (Clauson, 1972: 489). Nadelyayev *tal* kelimesinin “söğüt, söğüt dalı”, *dal* kelimesi ise “dal” anlamına geldiğini açıklamıştır (DTS, 1969: 158; 528). Sevortyan’a göre Oğuz şivesinde erken çağlarda sözlü edebiyatta *tal* kelimesinin “dal” anlamında kullanılıp sonraki dönemlerde *tal* < *dal* şeklini almıştır (Sevortyan, 1974: 130). **Kırg.T.** *tal* “söğüt, söğüt dalı, süpürge” (söğüdün her çeşidi) anlamlarını vermektedir (Yudahin, 1985 II: 194).

Kelime, destanda aşağıdaki cümlelerde geçmektedir:

...*Olco kılıp oñbogur,*
Beş köküldüü kızdı aldı,
Taldın *baarın sulattu,*
Tamdın baarın kulattu... (MD, 2010: 19a/17)

...Acımasız şekilde,
 Kızları cariye aldı,
 Söğütleri kestiler,
 Binaları yıktılar...

kara tal

kara tal, kavakların çeşidi (Yudahin, 1985: 195a).

Kelime *kara* ve *tal* kelimelerinden oluşmaktadır. Yudahin, sözlüğünde *kara* kelimesinin 16 anlamını vermiştir (Yudahin, 1985: 346a). Bu anlamların içinden “basit, sade” ve “büyük” anlamları *kara tal* kelimesinin oluşumunda daha çok anlamlı görünmektedir. Bitki adının ikinci unsurunu oluşturan *tal* kelimesi, *tal* başlığı altında ayrıntılı incelenmiştir.

kara tal kelimesi, destanda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...Üstündö üydöy kara tal,
Catıp uyku kandırıp... (MD, 2010: 699b/41)

...Büyük **kavak** dibinde,
Uzanıp uykusunu alıp...

sarı tal

sarı tal, bir kavak çeşididir (Yudahin, 1985 II: 195).

Kelime *sarı* ve *tal* kelimelerinden oluşmaktadır. *sarı* kelimesi **ET.** *ar* “kumral” şeklindedir. Bitki isminin ikinci unsurunu oluşturan *tal* kelimesi, *tal* başlığı altında ayrıntılı incelenmiştir.

Kelime, destanda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...Keçee **sarı taldan** saydırgan,
Talı kaldı Beecinde...(MD, 2010: 901a/30)

...Geçmişte **kavak** diktiren,
Ağaçlığı kaldı Beecin’de...

tameki

Kırg. T. *tameki*; **TT.** *tütün*, patlıcangillerden, birleşiminde nikotin bulunan, otsu bir bitki (TS, 2011: 2403).

tameki kelimesi, Manas destanında aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...Kırk eşen kaçtı corgolop,

*Baralık dep barbaktap,
Baarısı tamekige korgolop... (MD, 2010: 969b/14)*

...Kırk hoca kaçtı koşa koşa,
Geliriz diye yalagalana,
Tütüne hepsi gizlene...

taruu

Kırg. T. *taruu*; **T.T.** *darıdır. Darı*, 1) buğdaygillerden, kuraklığa dayanıklı bir bitki; 2) bu bitkinin buğday yerine besin olarak kullanılan tohumu (TS, 2011: 596).

taruu kelimesi Clauson'un sözlüğünde *tarıg* ve *tarı* şeklinde iki esas anlamı olduğu: 1) "ekili arazi", 2) *tarı* "ekilmiş arazinin ürünleri" belirtilmiştir (Clauson, 1972: 537b). Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğünde *taruu* kelimesi **ET.** *tarıg* (Clauson, 1972: 537b) şeklinin *-ıg > -uu* değişimi sonucu *taruu* şekline dönüştüğü belirtilmiştir (Seydakmatov, 1988: 214). Nadelyayev ise *tarıg* şeklinde 1) "hububat, tane, ekmek", 2) "darı", 3) "tarımcılık" anlamında kullanıldığını açıklamıştır (Nadelyayev, 1969: 537a). **Kırg.T.** *taruu* (Abduldayev – İsayev, 1969: 582), Kırgızistan'ın Güney şivelerinde *dāri*, *tarıg* (Mukambayev, 2009: 1035), **TT.** *darı* (TS, 2011: 596b) şeklindedir.

taruu kelimesi, destanda aşağıdaki cümlede karşımıza çıkmaktadır:

...**Taruusun** taştay taptagan,
Katının kızday maktagan,
Özöndön çañı buragan,
Ölönün aytıp çuulagan... (MD, 2010: 299a/23)

...**Darısını** bol yığan,

Hanımın kız gibi öven,

Düzlükte tozu gözüken,

Türküsün söyler dinmeden...

terek

Kırg. T. terek; T.T. kavaktır. Kavak, söğütgillerden, sulak bölgelerde yetişen, boyu bazı türlerinde 30 – 40 metreye değin çıkan, kerestesinden yararlanılan uzun boylu bir ağaçtır (TS, 2011: 1355).

Sevortyan'a göre *terek* kelimesinin erken çağlarda “kavak”, sonra “ağaç” anlamında kullanılmıştır. Resenen ve Radlov'un *derek* kelimesinin Farsçadan *direht* “kavak, bitki” kelimesinden geçtiği hakkında görüşlerini dikkate alarak Türk lehçelerinde bulunan *tersik* “sopa, değnek” kelimesiyle alakalı olma ihtimali olduğunu, *terek* bitkisinin dalları dağımık şekilde yetiştiği için *ter-* “dağıt, kovala” kelimesi gösterilmiştir (Sevortyan, 1974: 206-207). **ET. teräk** (DTS, 1969: 553; Clauson, 1972: 543; Sevortyan, 1974: 206), **Kırg.T. terek** (Yudahin, 1985 II: 229) ve *darak* (Yudahin, 1985 I: 185) şeklindedir. Yalnız *darak* kelimesi sadece “ağaç” anlamına gelmektedir.

Kelime, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte geçmektedir:

...**Tereke** tuugan kuştarı,

Temingen eken uçkanı... (MD, 2010: 168a/20)

...Kavakta doğan kuşları,

Uçmaya hazır olmuşlar...

tulañ

tulañ (Yudahin, 1985: 265b), çok yıllık, tek çenekli otsu bir bitkidir. Kırgız Türkçesinde *tulañ bitkisine* “ködöö” da denilir (Yudahin, 1985: 265b). *tulañ*, sert otlar olmayan, sıkı yetişen bitkidir (Abduldayev-İsayev, 1969: 618).

Kelime, Manas Destanı’nda bu mısralarda görülmektedir:

...Ölöndüü cerdi örttödüñ,

Tulañduu cerdi tutanttıñ...(MD, 2010: 165a/16)

...Otlı yere ateş açtın,

Çimenli yeri duman ettin...

tülkü murut

tülkü murut, otsu bir bitki adıdır (Yudahin, 1985: 281).

Bu bitki adı *tülkü* “tilki” ve *murut* “bıyık” kelimelerinden oluşmaktadır. **TT.** tilki “köpekgillerden, uzunluğu 90, kuyruğu 30 santimetre kadar, ırklarına göre çeşitli renklerde olan, ağız ve burnu uzun, sivri, kümes hayvanlarına zarar veren, kürkü beğenilen bir memeli türü” (TS 2009: 1982). **ET.** *tilki*, *tilkü* şeklindedir (Nadelyayev, 1969: 561; Clauson, 1972: 498;499). Eren, *tilki* kelimesinin eski bir açıklamaya dayalı olarak *tük* “tüy, kıl, yün” kelimesinden –lü, -li ekiyle yapıldığını belirtmiştir (Eren, 1999: 408).

murut kelimesi, *murun* “burun” ve *tük* (tüy, kıl, yün) kelimelerinin birleşmesinden oluştuğu düşünülmektedir: *murun* *tük*> *muru(n)* *t(ük)*>*murut* (Seydakmatov, 1988: 182).

tülkü murut, ince ve uzun görüntüsünden dolayı tilkinin bıyığına benzetilerek bu adı aldığı düşünülmektedir.

Kelime, destanda aşağdaki örnekte görölmektedir:

...Tölkü murut, coñkuçka,

Tüp – tüp bolgon betege... (MD, 2010: 448b/14)

...Tölkü murut, yoncası,

Toplu çayır otları...

2.2.Bitkilerle İlgili Kelimeler

aştık

aştık, tahıl bitkileri ve taneleri (Yudahin, 1985 I: 85; Abduldayev – İsayev, 1969: 72).

aştık kelimesinin “aş + tık” parçalarından oluşmuştur (Sevortyan,1974: 212). *aş* kelimesi **Far**. “yemek” (DTS, 1969: 61b; Sevortyan, 1974: 210) anlamına gelip -*lık* bir şeye ait olma ifadeli gövdeler üreten isimden isim yapma ekiyle (Eraslan, 2012: 99) aş+T(ık) “yemeklik”, “hububat” kelimesi türetilmiştir ve Eski Türkçeden itibaren kullanılmaktadır. **DLT**'de “*aşlık*, mutfak. Oğuzlar buğdaya da *āşlık* derler” (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 55). **ET**. *aşlık* (DTS, 1969: 63; Clauson, 1972: 261; Sevortyan, 1974: 210), **Çağ**. *aşlığ* (Clauson, 1972: 261), **Hak.T**. *as* (Arıkoğlu, 2005: 52) şeklinde geçmektedir.

aştık kelimesi, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir:

...*Altın ken kazıp bay bolgon,*

Aştık aydap mal kütüp... (MD, 2010: 56a/33)

...Altın kazıp zengin olmuş,

Tahıl ekip hayvan besleyen...

büçür

büçür, ağaç – kavakların yaprak açacak küçük yuvarlak tomurcuklar (Akmataliyev, 2015: 319a). *büçür* kelimesi **Moğ**. *möçir* “ince da, ağacın dalları veya budakları” (Lessing, 2003: 851) kelimesinden geçtiği düşünülmektedir.

büçür kelimesi, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

... *Töbögündö çaçırap*

Büçürdün uçu kalıptır ... (MD, 2010: 666b/05)

... Tepesinde dağılıp

Tomurcuk ucu kalmış ...

bür

bür, ağaç, kavakların v.b. bitkilerin tomurcuğu yarılıp yeniden yeşermeye başlayan küçük yaprakları (Akmataliyev, 2015: 315b).

bür kelimesi Eski Türkçeden beri *bür* şeklinde “tomurcuk” (Clauson, 1972: 354; Sevortyan, 1978: 300) anlamında kullanıldığı görülmektedir.

bür kelimesi, destanda aşağıdaki örnekte verilmiştir:

... *Түнөп өткөн жерине*

Бүрлүү чынар тал бүттү ... (MD, 2010:)

... Uyuduğu yerine

Yapraklı çınar oluştu ...

calbrak

calbrak, bitkilerin yeşil rengindeki çeşitli formadaki organı (Akmataliyev, 2015: 435a).

Türkçenin Etimolojik Sözlüğünde *calbrak* kelimesi “**Ar.** *yabrāk* “yaprak” kelimesinden geçmiş” (Gülensoy, 2007: 1067) olabilme ihtimali olduğu açıklanır. **DLT**'de “*yapurğak*, ağacın yaprağı” (Erculasun – Akkoyunlu, 2015: 370), **ET.**

yapurgak, yapırğak (DTS, 1969: 236; Clauson, 1972: 880), **TT.** *yaprak* (TS, 2005: 2130), **Kırg.T.** *calbırak* (Yudahin, 1985 I: 220) şeklindedir.

calbırak kelimesi, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

*...Calbırağı cargaktay,
Kara kurtu barmaktay,
Çımçıgına karasan,
Altaydağı ularday... (MD, 2010: 332b/39)*

...Yaprakları kocaman,
Kurtları parmak kadar,
Serçelere bakarsan,
Altay'daki kuş kadar...

çıbık

çıbık, yaprakları olmayan (Abduldayev – İsayev, 1969: 709) ince dal (Yudahin, 1985 I: 381).

Clauson'un Etimolojik Sözlüğünde, **ET.** *çıp* kelimesinin “dayak” ya da “dal” anlamına geldiği ve kelimenin fonetik açıdan değişikliklere uğradığı belirtilmiştir (Clauson, 1972: 395). Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğünde ise **ET.** *çıp* “dayak” kelimesine +*ak* küçültme ekinin eklenmesi sonucunda *çıp+ak>çıp+ık>çıbık* şeklinde oluştuğu ileri sürülmüştür (Seydakmatov, 1988: 255). Kelime, **T.T.** *çubuk* (Çankaya, 2012: 608) şeklindedir.

çıbık kelimesi, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir:

*... Kakandan çıkan cutunup,
Köpkök temir kiyinip,
Bulgalasa sır nayza*

Çubuk bolup iyilip ... (MD, 2010: 294b/35)

... Kakan'dan gelmiş acele,
Boz demiri giyinip,
Okları kaldırdığında
Çubuk kadar eğilip ...

çırpık

Kırg. T. *çırpık*, “küçük dallar” (Yudahin, 1985 II: 393); **T.T.** “dal, budak kırpıntısı” (Gülensoy, 2007: 238). *çırpık* kelimesi Manas destanında “ince dal” ve “funda” anlamında geçmektedir. Kökeni hakkında bilgilere ulaşılamamaktadır.

çırpık kelimesi, destanda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

... **Çırpıktarı** çınarday,
Çınarları munarday ... (MD, 2010: 40b/08)

... **Fundaları** çınar gibi,
Çınarları binare kadar ...

dan

dan, hububat (Yudahin, 1985 I: 184), yulaf gibi bitkilerin hububatı, buğdayın tanesi (Akmataliyev, 2015: 362).

dan kelimesi Farsça *dan* “kuş yemi, bitki tohumu, tane” kelimesinden geçmiş olabilir. **DLT**'de *tana* (Erculasun, Akkoyunlu 2015: 367), **Kaz.T.** *dän* (Akar 2003: 121), **Kırg.T.** *dan* (Yudahin 1985 I: 184), **TT.** *tane* (TS 2005: 1899) şeklindedir.

dan kelimesi, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir:

... *Ceti batman buuday cep,*
Dan jittangan er eken,
 Cetkendir barın öltürgön,
 Kan cittangan er eken ... (MD, 2010: 26b/13)

... Yedi çuval buğday yer,
Tane kokuyan er imiş,
 Yakaladıklarını öldüren,
 Kan kokuyan ermiş ...

dümür

dümür, “kesilmiş ağaçların yerinde kalan kökenli kalıntısı” (Akmataliyev, 2015: 404) şeklinde açıklanmıştır.

Kelimenin **ET.** *tom-*, *tomır-* “yuvarlak şekilde kesmek” (Clauson, 1972: 509) kelimesiyle bağlantılı olduğunu düşünürsek günümüz Türk lehçelerinden **Kırg. T.** *tomur-* “yuvarlak şekilde çıkarmak” (Yudahin, 1985 II: 249), **TT.** *tomur-* “ağacı dibinden kesmek” (TS, 2011: 2364b) fiilleriyle de bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, *dümür* kelimesinin **TT.** karşılığı *tomruk*’dur. *tomruk* “kesilmiş ağacın silindir biçimindeki gövdesidir” (Gülensoy, 2007: 909). Gülensoy, kelimenin etimolojisini < *to-m+ur-(u)k şeklinde vermiştir. Buradan yola çıkarak **Kırg.T.** *dümür* kelimesi, *to-m+ur-(u)k şeklinin son hecesindeki fiilden isim yapan –k eki düşmüş hali diyebiliriz.

Ayrıca, *dümür* kelimesinin Eski Türkçedeki *tamar*, *tamır* “kök” (Sevortyan, 1980: 143) ve günümüz Türk lehçelerindeki **TT.** *damar* (TS, 2011: 589), **Kırg.T.** *tamır*, “kök, damar, akrabalık” (Yudahin, 1985 II: 201) kelimeleriyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

dümür kelimesi, Manas Destanı’nda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

... *Koktudagi cıgaçtın*

Dümürü çıgıp koroyup ... (MD, 2010: 156a/09)

... Çukurdaki ağacın

Kökü çıkmış dağınık ...

egin

Kırg. T. egin; T.T. ekin, tahılın tarlaya atıldığı andan harman oluncaya kadar aldığı durum (TS, 2011: 766a)

egin kelimesi Tiyetze'nin Sözlüğünde “*ek-* fiiliyle fiilden isim yapan + *in* ekinin birleşmesi sonucunda ortaya çıktığı” (Tietze, 2002: 701) açıklanmıştır. Kelime **E.T. ekin, ekindi** (Clauson, 1972: 109), (DTS, 1969: 168), **Kırg. T. egin** (Yudahin, 1985 II: 444), **T.T. ekin** (TS, 2011: 766) şeklindedir.

egin kelimesi, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir:

... **Egin** aydap, cay bolup,

Esepsiz Kırgız bay bolup ... (MD, 2010: 42b/15)

... **Ekin** ekip, yaz oldu,

Sayılı Kırgızlar zengin oldular ...

tamır

Kırg. T. tamır “1. kök; 2. damar; 3. dost, arkadaş” anlamlarındadır (Yudahin, 1985 II: 201). **T.T.** karşılığı *kök*'tür. **T.T. kök** “bitkileri toprağa bağlayan ve onların, topraktaki besi maddelerini emmesine yarayan klorofilsiz bölüm” (TS, 2011: 1495).

tamır kelimesi **T.T.** *damar* kelimesiyle de bağlantılıdır. Clauson'un sözlüğünde *tamar/tamır* şeklinde yer almış ve “damar” anlamı verilmiştir (Clauson :509a). Eren, *damar* kelimesinin “kök” ve “damar” anlamlarını belirterek kelimenin kökeni olarak tam- “damlamak” fiilini göstermektedir (Eren, 1999: 105a). Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğü'nde *tamır* kelimesinin *taram* “ayrılmış, dağılmış” (Abduldayev – İsayev, 1969: 578) kelimesinin ses değişimi sonucu ortaya çıktığı belirtilmiştir. Bu bakışa göre *tamır* kelimesi *taram>tamar>tamır* şeklinde gelişmiştir. *taram* kelimesi *tara-* (dağılmak) fiilinden ve fiilden isim yapam –m ekinden oluşmaktadır (Seydakmatov, 1988: 214).

tamır kelimesi, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir.

... *Men tuulgan çınarım,*
Bütkül çirip tamırı,
Takır kuurap kalıptır ... (MD, 2010: 666b/2)

... Benim doğduğum çınarın,
Kökü çürüyüp,
 Tamamen kurumuş ...

tokoy

tokoy, **T.T.** *orman*, 1. ağaçlarla örtülü geniş alan, 2. bu ağaçların bütünü (TS, 2011: 1812). **Kırg.T.** 1. orman, 2. ırmağın, gölün kenarında, sulak alanda kamışla karışık yetişen çalılık (Yudahin, 1985 II: 244).

tokoy, kelimesinin kökeni Moğolcadır. **Moğ.** *toxai*, *toxui* (тохой), kelimesi 1. dirsek; 2. uzunluk ölçüsü; 3. ırmağın, nehrin virajı anlamlarını vermektedir (Lessing, 1960: 829). Türk lehçelerine kelimenin ilk anlamları değil, sonraki anlamı geçmiştir. **Alt. T.** *tokoy*, kelimesi 1. yarımada; 2. nehrin kıyısı anlamlarındadır (Naskali-Duranlı, 1999: 179). **Kırg. T.** geçen *tokoy*, anlam genişlemesi nedeniyle sadece

nehirin kenarı ve burada yetişen çalılıkları değil, dağlarda yetişen sık ormanları da bildirmektedir (Seydakmatov, 1988: 222).

Kelime, Manas Destanı'nda aşağıdaki örnekte verilmiştir:

... *Таашты чаап жол кылдым,*
Чытырман токой-черлерди
Талкан кылып жойлоттум ... (MD, 2010:)

... taşlardan yol yaptırдым,
 Sıkışık **orman**-tarlayı
 Tümünü parçalattırдым ...

tukum

tukum, bitkilerde döllenme sonunda yumurtacıktan oluşan ve yeni bir bitki oluşmasını sağlayan tane (TS, 2011: 2360).

Clauson'a göre Kırgız Türkçesi ve Kazak Türkçesindeki *tukum* “tohum” kelimesinin Eski Türkçedeki *tuğ-* “doğmak” fiiliyle bağlantısı karışıklık olmadığını açıklamaktadır (Clauson, 1972: 470). Eski Türkçede *tuğum* “doğmak” (Clauson, 1972: 470; DTS, 1969: 572), Türkiye Türkçesinde *tohum* (TS, 2011: 2360) şeklindedir.

tukum kelimesi, destanda aşağıdaki örnekte görülmektedir:

...*Şamıyandı şaylatbayt,*
Koş ögüzdü baylatbayt,
Cerdin betin açtırbayt,
*Koçuş **tukum** çaçtırbayt...* (MD, 2010: 316a/08)

...Beyleri düzgün seçtirmez,

Çift öküzleri bağlatmaz,
 Tarımı yasak ettiler,
 Bir avuç **tohum** ektirmez...

ürön

ürön kelimesi “ekmeye hazırlanmış tohum taneleri” (Abduldayev – İsayev, 1969: 662) anlamlarını tamamladığı belirtilmektedir..

ürön kelimesi Clauson’un sözlüğünde *üren* “tohum, meyve, kuşak” şeklinde sadece bir kaç Lehçelerde ve Kırgızcada kullanıldığı” (Clauson, 1972: 233) açıklanmıştır.

ürön kelimesi Manas Destanı’nda aşağıdaki satırlarda görülmektedir:

Burut degen bu curtuñ

*Ak buudayday **üröndöş***(MD, 2010: 38b/22)

Burut dediğimiz bu millet
 Buuday gibi **tohumlaş**⁴

⁴ Akraba topluluklar.

SONUÇ

“Manas Destanı’ndaki Bitki Adları” adlı çalışmamızın amacı, destanda geçen bitki isimlerini ve bitkiyle alakalı kelimeleri tespit etmek, bulunan kelimelerin kökenini araştırmak, Türkiye Türkçesindeki karşılığını bulmak ve Eski Türkçedeki şekilleriyle karşılaştırmaktır.

Bu çalışmada, manasçı S. Karalayev’in varyantına dayalı olarak 2010 yılında A. Akmataliyev tarafından neşredilen “Manas” destanı esas alınmıştır. İncelediğimiz eserde konuyla ilgili 64 kelime tespit edilmiş ve köken bilgisi incelenmesi yapılmıştır.

İncelediğimiz bitki adlarının çoğu kökeni bakımından Türkçe olmakla beraber Moğolca, Farsça, Hint-Avrupa ve Eski Çinçe kökenli kelimeler de bulunmaktadır.

Tespit edilen bazı bitki isimlerinin kökeni konusunda araştırmacılar farklı görüşleri savunmuşlardır. Örneğin, Sevortyan, *alma* “elma” kelimesini Moğolcadaki *alim* “elma” kelimesinden Türkçeye geçtiğini belirtmiştir. Clauson ve Seydakmatov’a göre kelime Hint-Avrupa kökenlidir. Eski Türkler’in ve Moğollar’ın konar göçer hayat tarzı sürdürdüğünü göz önünde bulundurursak, *alma* “elma” kelimesi Hint-Avrupa dillerinden geçme ihtimali daha da yüksektir.

Destanda tespit edilen bazı bitki isimleri ve bitkiyle alakalı kelimeler, günümüz Kırgız edebi dilinde kullanılmayıp, sadece şivelerde korunmuştur. Örneğin, *agaç* kelimesi Kırgız edebi dilinde *cıgaç* şeklindedir. *Agaç* şeklinde sadece Kırgız Türkçesinin Leylek şivesinde karşılaşılmaktadır. Buna benzer *coñkuçka* “yonca” kelimesi, Kırgız Türkçesinin Talas şivesinde görülmektedir.

Destanda anlatılan bitkilerin çoğu destandaki olayların geçtiği coğrafyaya özgü bitkilerdir. Destanda bitki adları, kullanım amacı açısından, olayların gelişmesine göre çeşitlilik göstermektedir:

1. Destanda adı geçen bitkiler genelde bir coğrafyanın doğasını canlandırırken kullanılmıştır. Destannın baş kahramanı Manas, kendi vatani Talas'a geldiğinde, Talas'ı göz önünde şöyle canlandırmıştır:

<i>Çırpığı bar çınarday,</i>	Fundası var çınar kadar,
<i>Çınarları munarday,</i>	Çınarı da binare gibi,
<i>Cılgınduu Keñ – Kol, keñ Talas</i>	İlgınlı Keñ – Køl, geniş Talas
<i>Ceri sonun ar kanday...</i> (MD, 2010: 333a/02)	Vatani güzel çeşitli...

2. Kahramanların dış görüntüsü ve bazı organları bitkilere benzetilerek anlatılmıştır :

<i>Bödönödöy közünön</i>	Bıldırcın gibi gözünden
<i>Bölök bölök caş ketip,</i>	Damla damla yaş gitti,
<i>Karagattay közünön</i>	Karagat gibi gözünden,
<i>Kamçı boyu caş ketip...</i> (MD, 2010: 56b/7)	Bol bol yaşı dökülüp...

3. Belli bir zaman aralığını bildirmek için bitki isimleri kullanılmıştır:

<i>Bılkıldak kuuray bışkıça,</i>	Bılkıldak kenevir yetişince
<i>Mıyzam gülü uçkuça</i>	Mıyzam çiçeği dağılana kadar
<i>Mıktap altı ay aydaldı...</i> (MD, 2010: 39b/41)	Dinmeden altı ay sürüldü...

4. Kahramanların kullandıkları savaş aletleri yapımı sırasında bitki isimlerine rastlanmaktadır:

<i>Kayıñdan ayza kılalı,</i>	Kayından mızrak yapalım,
<i>Azgan menen tozgon bar,</i>	Gezmiş azmış insan var,
<i>Oşolordu cıyalı,</i>	Onları toplayalım,
<i>Belge tañuu kılalı...</i> (MD, 2010: 166a/25)...	Kendimize dirençedelim...

Bunun dışında besin ve hekimlik alanlarında da bitki isimlerine yoğun yer verilmiştir.

KAYNAKÇA

Sözlükler:

ABDULDAYEV, E. – İSAYEV, D. (1969), *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü*, Mektep Basması, Frunze.

AKAR, M. (2003) *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ A.Ş., Ankara.

AKMATALIYEV, A. (2015), *Kırgız Tilinin Sөzdügü I*, Avrasya Press, Bişkek.

ARIKOĞLU, E. (2005), *Örnekli Hakasça – Türkçe Sözlük*, Akçağ A.Ş., Ankara.

CLAUSON, S. G. (1972), *An Etimological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford.

ÇANKAYA, S. (2014), *Kırgız Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

DEVELİOĞLU, F. (2005), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

EREN, H. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

GOLKARIAN, G. (2005), *Farsça – Türkçe, Türkçe – Farsça*, Akhtar Publication, Tabriz.

GÜLENSOY, T. (2007), *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

GÜRSOY-NASKALİ, E. – DURANLI, M. (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara.

ISKAKOV, A. – SIZDIKOVA, R. – SARIBAYEV, Ş. (1966), *Kazak Tiliniñ Kıskaşa Etimologiyalık Sөzdigi*, “Gılım” baspası, Almatı.

KARASAYEV, H. (1986), *Özdöştürülgön Sөzdör*, Frunze.

LESSİNG, F. D. (1960), *Mongolian-English Dictionary*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles.

LESSİNG, F.D. (2003), *Moğolca – Türkçe Sözlük* (Çev: Günay KARAAĞAÇ), TDK, Ankara.

MUKAMBAYEV, C. (2009), *Kırgız Tilinin Diyalektolojikalık Sözdüğü*, Bişkek.

NADELYAYEV, V. M.- NASİLOV, D. M.- TENİŞEV, E. R.- TŞERBAK, A. M. (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar*, Nauka, Leningrad.

ORUCOV, Ə. (2006), *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, 3. Cilt, Şərq-Qərb, Bakü,

SEVORTYAN, E. V. (1974), *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi Na Glasniye)*, Nauka, Moskva.

----- (1978), *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi Na Bukvu “B”)*, Nauka, Moskva.

----- (1980), *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi Na Bukvu “V”, “G” i “D”)*, Nauka, Moskva.

----- (1989), *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi Na Bukvu “C”, “J” i “Y”)*, Red. L. S. LEVİTSKAYA, Nauka, Moskva.

----- (1997), *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi Na Bukvu “K”, “K”)*, Yazıki Russkoy Kulturi, Moskva.

----- (2000), *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi Na Bukvu “K”)*, Moskva.

-----, *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi Na Bukvu “L”, “M”, “N”, “P”, “S”)*, Moskva.

SEYDAKMATOV, K. (1988), *Kırgız Tilinin Kısaça Etimologiyalık Sözdüğü*, İlim, Bişkek.

STEINGASS, F. (1963), *A Comprehensive Persian-English Diktionary*, London.

TIETZE, A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I*, Simurg Yayınları, İstanbul-Wien.

----- (2009) *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı II*, Wien.

YUDAHİN, K. K. (1985), *Kirgizsko-Russkiy Slovar I-II*, Glavnaya Redaksiya Kirgizskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Frunze.

Kitaplar:

AKMATALİYEV, A. – CAYNAKOVA, A. (2010), *Manas*, Turar Basımevi, Bişkek.

BARTOLD, V. V. (1997), *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgakter*, Kırgızstan Soros Fondu, Bişkek.

ERASLAN, K. (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, A. B. – AKKOYUNLU, Z. (2014), *Dîvanü Lugatî't-Türk*, TDK Yayınları, Ankara.

İNAN, A. (1998) *Makaleler ve İncelemeler*, I. cilt, TDK, Ankara.

KARIPKULOV, A. (1995), *Manas Entsiklopediyası*, Muras, Bişkek.

RADLOFF, W. (1885) *Obraztsı Narodnoy Literaturı Severnih Tyurkskih Plemen, çast V, Nareçıye Dikokamennih Kirgizov*, Sanktpeterburg.

TEKİN, T. – ÖLMEZ, M. (1995), *Türk Dilleri*, Simurg Yayınları, Ankara.

VALİHANOV, Ç. (1904), *Soçineniya*, Sankt-Peterburg.

YUNUSALİYEV, B. M. (1971), *Kırgız Tilinin Dialektologiyası*, Mektep Basması, Frunze.

Makaleler:

ARAT. R. R. (1953), *Türk Şivelerinin Tasnifi*, Türkiyat Mecmuası, 10. cilt, s. 59-139, İstanbul.

BASKAKOV, N. A. (1952), *K Voprosu Klassifikatsii Tyurkskih Yazıkov*, İzvestiya AN SSSR, Otdeleniye Literaturı i Yazıkı, t. XI, Vıp. 2, s. 121-134, Moskva.

CUMAKUNOVA, G. (2002), *Kırgız Türkçesi*, Türkler Ansiklopedisi, 19.cilt, s. 946-967, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

KALFA, M. G. (2002), *Kırgız Kültürünün Bazı Özellikleri ve Manas Destanı*, Türkler Ansiklopedisi, 19.cilt, s. 967-981, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

YILDIZ, N. (2002), *Manas Destanı ve Kırgız Halk Edebiyatı*, Türkler Ansiklopedisi, 3.cilt, s. 986-997, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

YUNUSALİYEV, B. M. (1955), *Problema Formirovaniya Obşenarodnogo Kırgizskogo Yazıkı*, Akademiya Nauk SSSR, Voprosı Yazıkoznaniya, №2.

DİZİN**-a-**

agaç: ağaç (8)

alma: elma (*Pirus malus*) (9)

arça: ardıç (*Juniperus*) (10)

aştık: hububat, tahıl (45)

-b-

badal: çalılık (11)

bak: bağ, ağaç (11)

bayterek: titrek kavak (*Populus tremula*) (12)

betege: çalı bitkisi (13)

buuday: buğday (*Triticum*) (14)

buurçak: fasulye (*Phaseolus vulgaris*) (15)

büçür: tomurcuk (45)

bür: yeni açılmış yaprak (46)

-c-

calbırak: yaprak (46)

cañgak: ceviz (*Juglans*) (16)

cıgaç: ağaç (17)

cılgın: ılgın (*Tamarix*) (18)

cıltırkan çöp: (*Kochya*) (18)

coñkuçka: yonca (*Trifolium*) (19)

-ç-

çalkan: ısırgan otu (*Urtica*) (20)

çay: çay (*Camellia sinensis*) (21)

çıbık: çubuk (47)

çınar: çınar (*Platanus*) (22)

çırpık: funda, çırpı (48)

çöp: ot (22)

-d-

dan: tane, hububat (48)

dolono: alıç (*Crataegus monogyna*) (16)

dümür: ağaç kökü kalıntısı (49)

-e-

egin: ekin (50)

-g-

göl: çiçek (23)

-ı-

ırgay: gülgillerden bir bitkidir (*Cotoneaster*) (23)

ışkın: ışkın, ışgın (*Rheum ribes*) (24)

-k-

kamış: kamış (*Phragmites australis*) (25)

kara bak: küçük yapraklı ağaç (12)

kara tal: söğüdün bir çeşididir (39)

karagan: çalı bitkisi (*Caragana*) (25)

karagat: siyah frenküzümü (*Ribes nigrum*) (26)

karagay: köknar ağacı (*Abies*) (27)

kayın: kayın (*Fagus orientalis*) (28)

kırçın: keçi söğüdü (*Salix caprea*) (29)

kızgaldak: haşhaş (*Papaver*) (29)

kımızdık: madımak (*Polygonum*) (30)

koon: kavun (*Cucumis melo*) (30)

kuuray: bir takım otsu bitkilerin genel adı (31)

kürüç: pirinç (*Oryza sativa*) (32)

kürmök: kuş darısı (32)

-m-

meer çöp: sevgi otu (33)

miste: fıstık (*Pistacia*) (34)

-o-

ot: hayvanların beslendiği otsu bitkilerin genel adı (34)

-ö-

ölöñ: çimen otunun bir çeşidi (35)

örük: erik (*Prunus domestica*) (36)

-s-

saman: saman (37)

sarı tal: bir söğüt çeşididir (40)

-ş-

şıbak: pelin otu (*Artemisia absinthium*) (37)

-t-

tabılgı: dalları sert olan çalı bitkisi (*Spirea*) (38)

tal: söğüt (*Salix*) (38)

tameki: tütün (*Nicotiana tabacum*) (40)

tamır: bitkinin kökü (50)

taruu: darı (*Panicum miliaceum*) (41)

terek: kavak (*Populus*) (42)

tokoy: orman (51)

tukum: tohum (52)

tulañ: çimen otunun bir çeşididir (43)

tülkü murut: bir bitkidir (43)

-ü-

ürön: tohum taneleri (53)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Ainura KEMEL KYZY

Doğum Yeri ve Tarihi: Isık-Köl/Kırgızistan, 18.06. 1991

Eğitim Durumu

İlkokul, Ortaokul, Lise Öğrenimi: 1998-2009 M. Tınayev atındaki Orgoçor Orta Okulu

Lisans Öğrenimi: 2009-2014 Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü

Bildiği Yabancı Diller: Rusça, İngilizce

İletişim

E-posta Adresi: 91kemelova@mail.ru

Tarih: 06. 07. 2017.